

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Recep ÖZKAN

KUR'ÂN'DA ZAN KAVRAMININ SEMANTİK TAHLİLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUŞ-2021

T.C.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Recep ÖZKAN

KUR'ÂN'DA ZAN KAVRAMININ SEMANTİK TAHLİLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Cahit KARAALP

MUŞ-2021

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖZET	IV
ABSTRACT.....	V
ÖNSÖZ.....	VI
KISALTMALAR DİZİNİ	VII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ZAN KAVRAMININ LUGAVÎ ANLAMI VE KUR'ÂNDAKİ YERİ

1.1. ZAN KAVRAMININ LUGAVÎ ANLAMI.....	5
1.2. CAHİLİYE ŞİİRLERİNDE ZAN KAVRAMI	7
1.3. ZANNIN YAKIN ANLAMLI OLDUĞU KAVRAMLAR	11
1.3.1. Yakîn (يَقِين) Kavramı	11
1.3.2. Şek (شك) Kavramı.....	13
1.3.3. İlim (علم) Kavramı	15
1.3.4. Hisbân (حِسْبَان) Kavramı.....	17
1.3.5. Vehim (وَهْم) Kavramı.....	19
1.4. ZAN SÖZCÜĞÜNÜN TÜREVLERİ	20
1.4.1. Zanîn (ظَنِين)Türevi	20
1.4.2. Zanûn (ظَنُون) Türevi	21
1.4.3. Zinnetu (ظَنَّة) Türevi.....	22
1.4.4. Mazinne (مَظَنَّة) Türevi	22
1.5. ZAN KAVRAMININ İLİŞKİLİ OLDUĞU FİİLLER	22
1.5.1. Hasibe (حَسِبَ) Fiili	23
1.5.2. Zaame (زَعَمَ) Fiili	23
1.5.3. Hale (حَالَ) Fiili	24
1.6. ÇOK ANLAMLILIK (VÜCÛH VE NEZÂİR) VE EZDÂD BAĞLAMINDA ZAN.....	24
1.6.1. Vücûh ve Nezâir Bağlamında Zan Kavramı	25
1.6.2. Vücûh ve Nezâir Kitaplarında Zan	25
1.6.2.1. Yakîn (يَقِين)	25
1.6.2.2. Şek/Şüphe (شك).....	26

1.6.2.3. Töhmet (التهمة)	27
1.6.2.4. İlim (العلم)	28
1.6.2.5. Hasibe (حسب)	28
1.6.2.6. Kizb/Yalan (كذب)	28
1.6.2.7. Recâ/Ümit (رجاء)	29
1.6.3. Ezdâd Bağlamında Zan Kavramı	29
1.7. KUR'ÂN'DA ZAN KAVRAMI VE ZAN ÇEŞİTLERİ	33
1.7.1. Kur'an'da Zan Çeşitleri	34
1.7.1.1. Hüsn-ü Zan	35
1.7.1.2. Sû-i Zan	36
1.8. HADİSLERDE ZAN KAVRAMI	38
1.8.1. Kesin Bilgi	38
1.8.2. Kanaat, Görüş.....	43
1.8.3. Hüsn-ü Zan.....	44
1.8.4. Sû-i Zan.....	46
1.9. İSTILAHÎ AÇIDAN ZAN KAVRAMI	46
1.9.1. Fıkıh Usûlünde Zanni Delil.....	47
1.9.1.1. Mütevatir Haberin Tanımı ve Bilgi Değeri	47
1.9.1.2. Ahad Haberin Tanımı ve Bilgi Değeri	48
1.9.2. Kelamda Zan	50

İKİNCİ BÖLÜM

“ZAN” KAVRAMININ TEFSİRLER AÇISINDAN İNCELENMESİ VE

MEÂLLERDEKİ KULLANIMI

2.1. ZAN KAVRAMININ YAKİN/KESİN BİLGİ ANLAMINA GELDİĞİ	
AYETLERİN TEFSİR VE MEALLER AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	53
2.1.1. Bakara 2/46	53
2.1.2. Bakara 2/249	56
2.1.3. Araf 7/171	58
2.1.5. Yusuf 12/42.....	61
2.1.6. Yusuf 12/110.....	63
2.1.7. Kehf 18/53.....	65
2.1.8. Kasas 28/38	66

2.1.9. Sad 38/24	68
2.1.10. Fussilet 41/48	69
2.1.11. Hakka 69/20	70
2.1.12. Cin 72/12.....	72
2.1.13. Kıyamet 75/24-25.....	73
2.1.14. Kıyamet75/26-28.....	74
2.2. ZAN KAVRAMININ ŞEK/ŞÜPHE ANLAMINA GELDİĞİ AYETLERİN TEFSİR VE MEÂLLER AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	75
2.2.1. Ali İmran 2/154	75
2.2.2. Nisa 4/156	77
2.2.3. Yunus 10/36	79
2.2.4. Kehf 18/36.....	81
2.2.5. Enbiya 21/87	82
2.2.6. Kasas 28/39	85
2.2.7. Casiye 45/24.....	86
2.2.8. Casiye 45/32.....	87
SONUÇ.....	89
KAYNAKÇA.....	91

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KUR'ÂN'DA ZAN KAVRAMININ SEMANTİK TAHLİLİ

Recep ÖZKAN

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Cahit KARAALP

2021, 108 sayfa

Yüce Allah Cebrail (as) vasıtasıyla peygamberlere vahiyler göndermiş ve peygamberler de Allah'ın buyruklarını insanlara ulaştırmışlardır. Bu vahiylerin sonuncusu Hz. Muhammed'e gönderilen Kur'ân-ı Kerim'dir. İlahi vahyin manalarını bünyesinde taşıyan Kur'ân kelimelerinin ve kavramlarının anlam değişimlerini iyi anlamamız gerekmektedir.

Kur'ân, indiği dönemde ilk muhatap kitlenin dilini bir vasıta olarak kullanmıştır. Bir kelimenin birden fazla anlama delalet etmesi dil olgusunun temel özelliklerinden bir tanesidir. Diğer dillerde olduğu gibi Arap dilinde de çokanlamlı kelimeler mevcuttur. Son ilahî mesaj olan Kur'ân, geldiği toplumun kullanmış olduğu bazı kelimelere yeni yeni anlamlar yükleyerek anlam genişlemesine uğratmış, Kur'an'daki çokanlamlı kelimelerin belirli ölçüde artmasına vesile olmuştur. Kur'ân'ın kelimeler üzerinde gerçekleştirdiği bu anlamsal değişiklikler, geldiği toplumun dünya ve insanlık görüşünü kökünden değiştirip yükselten ahlâkî ve dini değişimin gerçekleşmesinde rol oynayan en önemli faktörlerden bir tanesi olarak değerlendirilmektedir. Bu sebeple, Kur'ân'da geçen çokanlamlı kelimelerin tespiti ve tayini hususunda, sadece o dönemin dilini bilmek de yetmemekte, bununla birlikte vahyin rehberliğinde değişen anlam alanlarını da iyi tespit etmek gerekmektedir. Çalışmamızda Kur'ân-ı Kerim'de kullanılan zan kavramını incelemeye gayret ettik. İlk bölümde zan kavramının etimolojik yapısını, zan ile yakın anlamlı olan kavramlar, çokanlamlılık ve zıt anlamlılık bağlamında zan, hadislerde kullanım alanları açısından zan, Kur'ân'da zan ve zan çeşitleri, islamî disiplinlerde kullanılan kati ve zanni bilgiye dair açıklamalara değindik. İkinci bölümde ise, Kur'ân'da geçen zan kavramını müfessirlerin tefsirleri bağlamında bu kavramın hangi anlamlara geldiğini tespit ederek bu manaların Türkçe meâllere nasıl yansıdığını tahlil etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Zan, Tefsir, Meâl, Semantik

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

A SEMANTIC ANALYSIS OF THE CONCEPT OF PRESUMPTION IN THE QURAN

Recep ÖZKAN

Advisor: Assistant Prof. Cahit KARAALP

2021, Page: 108

Almighty Allah sent books to the prophets by Gabriel (pbuh) and the prophets delivered the commands of Allah to people. The last one of these books is the Quran that is sent to Muhammed. Wee need to understand the meaningful changes of the Quranic word and concepts, which contain the meanings of divine revelation.

The Quran used the language of the first interlocutor as a tool during the time it was compiled. The fact that a word implies more than one meaning is one of the basic features of the language phenomenon. As in other languages, there are many meaningful words in the Arabic language. The last book, the Quran, expanded its lexical field by adding new meanings to some words used by the society it came for, and caused the meaningful words in the Quran to increase to a certain extent. These semantic changes made by the Quran on words are considered as one of the most important factors that play a role in the realization of moral and religious values, which radically change and elevate the view of the World and humanity. For this reason, it is not only sufficient to know the language of that period in terms of the determination of very meaningful words mentionend in the Quran, but also to identify the scope of semantic changes under the guidance of revelation is well required. In our study, we tried to examine the concept of suspicion used in the Quran. We try to examine the concept of suspicion used in Quran in our study. At first part we explain the etimological structure at suspicion the concepts that is close to suspicion in sense of poly meaning and opposite meanings of suspicion the usage area of suspicion in hadiths the suspicion and the kinds of suspicion in Quran and the exact and hearsay information that is used in islamic dicipline. At second part we try to determine suspicion that is used in Quran in sense of commentary mostly used in longuage analysis and haw its reflected to Turkish meanings.

Key Words: Quran, Gloss, Suspicion, meaning, Semantic.

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerim Allah tarafından parça parça Hz. Peygamber'e nazil olmuştur. Hz. Peygamber döneminden sonra yaşayan insanlar onu derli toplu bir kitap olarak tanımışlardır. Kur'ân; seçtiği kelimelerin yapısıyla, oluşturduğu cümlelerin kurgusuyla, bu cümlelerde geçen kavramların mana zenginliğiyle anlam inceliklerini içinde barındıran bir kitaptır. Buna binaen Kur'ân'ın doğru bir şekilde anlaşılması için Kur'ân ibarelerinin çok iyi araştırılması gerekmektedir.

Kur'ân, Allah'ın insanlara son mesajıdır. Bu mesajın doğru bir şekilde anlaşılması için Kur'ân'ın kullanmış olduğu kavramları iyi anlamak ve bu kavramları doğru bir şekilde tercüme etmek Kur'ân'ın sağlıklı bir şekilde anlaşılması için elzemdir.

Çalışmamız bir giriş, iki bölüm ve bir sonuçtan müteşekkildir. Giriş kısmında araştırmanın konusu, amaç ve önemi, konunun yöntemi ve konunun kaynakları hakkında bilgi vermeye çalıştık. Birinci bölümde zan kavramının sözlük anlamıyla beraber, cahiliye dönemi şiirinde hangi anlamlarda kullanıldığı, çokanlamlılık ile bağlantısı, hadislerde hangi anlama delalet ettiği ve ıstılahî açıdan hangi anlamlara geldiği ile ilgili açıklamalar yaptık.

İkinci bölümde ise, tezin ana konusu olan zan kavramının Kur'ân'da hangi anlamlara geldiğini müfessirlerin tefsirleri bağlamında tespit ederek bu manaların meâllere nasıl yansıtıldığını ortaya koymaya çalıştık.

Bu çalışmada bana rehberlik eden ve beni destekleyen tez danışmanım Dr. Cahit Karaalp Hocam'a, tez boyunca yardımlarını esirgemeyen İkrâm Filiz ve Abdullah Arca Hocalarıma en derin şükranlarımı sunarım.

Muş-2021

Recep ÖZKAN

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
as.	: Aleyhisselam
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
dğr.	: Diğerleri
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
H.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
SBE.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.	: Sayfa
vd.	: Ve Diğerleri
ifav.	: İlahiyat Fakültesi Vakfı

GİRİŞ

İnsanın düşünce dünyası, dili ve dilde kullanılan kavramları doğru ve etkili bir biçimde anladığı ölçüde genişler. Kavramların doğru bir şekilde anlaşılması bakış açımızın doğruluğunu belirleme açısından önemli bir etkiye sahiptir. Bunabinaen bir kavramı ne kadar doğru bir şekilde anlar ve o kavramın başka kavramlarla bağlantısını ne kadar keşfedebilirsek, kavrayışımız da o nispette doğru ve geniş olacaktır.

Konunun Amacı ve Önemi

Araştırmanın temel amacı zan sözcüğünün anlam alanlarını ortaya koymak ve bu sözcüğün hangi anlamlara geldiğini tespit etmektir. Çalışmanın bir diğer hedefi ise farklı anlamlara geldiği görülen zan kavramının Türkçe meâllere nasıl aktarıldığını ortaya koymaktır.

Kur'ân kavramları tefsir ilminde temel araştırma konuları olarak tezahür etmiştir. Bu bağlamda Kur'ân'ın önemli kavramlarından biri olarak ön plana çıkan zan, araştırma'nın konusu olarak seçilmiştir. Araştırdığımız kadarıyla konuyla ilgili Yüksek Lisans düzeyinde ülkemiz çapında bir araştırmanın olmaması kavramın tercih edilmesinde belirleyici olmuştur. Ayrıca araştırmanın bir diğer amacı da kavramın Türkçe meâllere doğru bir şekilde aktarılıp aktarılmadığını tespit etmektir. Böylece Kur'ânda geçen bir kavram olan zan kelimesi/kavramı gerek filolojik yapısı bakımından gerekse de tefsirlerde verilen anlam ve yorumlar açısından incelenerek kavramın Türkçe meâllere nasıl aktarıldığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Konunun Yöntemi

Tezimiz öncelikle semantik tahlil özelliği taşıdığı için semantiğin ne olduğu, semantik analizin yapılış metodu hakkındaki yöntem ve bilgilerin sunulması gerekmektedir. Bunabinaen bahsedilen bilgi ve yöntemler bir sonraki başlık altında ele alınmış ve gerekli bilgiler verilmiştir.

Çalışma, zan kavramını çeşitli açılardan ele almıştır. Bu paralelde ilk bölümde zan kavramının filolojik yapısı ve sözcüğün türevleri üzerinde durulmuştur. Yine kavramın ilk dönem Arapça sözlüklerde hangi anlamlarda kullanıldığı, cahiliye şiirlerinde hangi anlamlara geldiği ve Ulûmu'l-Kur'ân'ın bir alt disiplini olan vücûh ve nezâir

kitaplarındaki kullanımına değinilmiş, kavramın çokanlamlılık ile ilgisi, tarihsel süreçte geçirmiş olduğu anlam değışimleri İslami disiplinler çerçevesinde ele alınmıştır.

Tezin ikinci bölümünde, öncelikle zan kavramının Kur'ân'daki kullanım alanları tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra ise müfessirlerin tefsirlerinde geçtiği şekliyle kavram incelenmeye tabi tutulmuştur. Söz konusu inceleme iki başlık şeklinde kategorize edilerek yapılmıştır. Son olarak kavramın Türkçe Kur'ân meâllerindeki çevirilerine odaklanılarak tercümelere ışık tutulmuştur.

Semantik ve Semantik Analizin Yapılış Metodu

Semantik, Grekçe “semantike-semantikos” kelimesinden gelmekte ve “anlam veren, anlamlıyan, anlamını belirten” demektir. Semantik ilmi bir disiplin olarak şöyle tarif edilmiştir: “Kelimeler ve önermelerle onların ifade ettiği anlam arasındaki ilişkiyi inceleyen bilim dalıdır.”¹

İzutsu semantiğin tarifi hakkında şunları söyler: “Semantik, bir dili, sadece konuşma ve düşünmenin aracı olarak değil, ondan daha önemlisi, kendilerini çevreleyen dünyayı anlamının ve yorumlamının bir aracı olarak kullanan insanların dünya görüşünü, en sonunda kavramsal olarak anlayabilmek amacıyla o dilin anahtar terimleri üzerine yapılan analitik (tahlilî) bir çalışmadır. Böyle anlaşıldığında, semantik, bir tür dünya görüşüdür ki bu, bir ulusun kendisi için ürettiği ve dilinin anahtar terimlerine dönüştürerek belirginleştirdiği belli başlı kültürel kavramların metodolojik bir analizi aracılığıyla yürütülen, bir ulusun tarihinin herhnagi bir önemli evresinde o ulusun dünya görüşünün mahiyeti ve yapısı hakkında yapılan bir araştırmadır.”²

“Semantik Analiz”, kelimenin anlamını oluşturan kök manayı incelemekle beraber onun bu kök anlamından hareketle tarih boyunca kazandığı anlamların bir analizini yapmak ve gerek bu anlamların, gerekse türevlerin içinde ilk (kök/temel) mananın olup olmadığına bakmaktır.³

¹ Mehmet Soysaldı, “Kur'ânı Doğru Anlamada Semantik Metodun Önemi” **Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kur'ân ve Dil –Dilbilim ve Hermenötik- Sempozyumu**, 2001, s. 32.

² Toshihiko Izutsu, **Kur'ân'da Tanrı ve İnsan**, İstanbul: Pınar Yayınları, 2018, s. 34.

³ Ali Galip Gezgin, **Tefsirde Semantik Metod**, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018, s. 406; Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur'ânı Anlamada Semantik Yöntem”, **Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Cilt 6, Sayı 11, 2013, s. 150-155.

Semantiğin Arapça karşılığının “ilmu’d-delale” veya “ilmu’l-meâni”; Türkçe karşılığının ise “anlambilim” olduğu ifade edilmiştir. Anlambilim; kelimenin kök anlamından başlayarak onun dilde diğer kelimelerle oluşturduğu anlam ilişkisini (eşsüremli) ve zaman içerisinde geçirdiği anlam değişmelerini (artsüremli) ele alan ve inceleyen bir disiplindir. Bu bakımdan tefsirin alt ilimleri arasında gösterilen Vücûh-Nezair, Ğaribu’l-Kur’ân konularla irtibatı vardır.⁴

Konunun Kaynakları

Çalışma konusuyla dolaylı bir şekilde ilişkisi olan akademik çalışmalar:

Sedat Karali, “*Kur’ân-ı Kerim’de Zan tecessüs ve Gıybet Kavramları Arası İlişki ve Bu İlişkinin Bireysel ve Toplumsal Yansımaları*” adlı Yüksek Lisans Tezinde zan kavramının etimolojik yapısı hakkında bilgi vermiş ve bu kavramın Hucurat Suresi 12. Ayeti kerimesinde zannın, gıybet ve tecessüs ile irtibatını ortaya koyarak bu kavramların bireysel ve toplumsal zararlarını incelemiştir.

Şeyma Çarman, “*Zanla İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*” adlı Yüksek Lisans Tezinde zan kavramının çok kısa bir etimolojik tahlilini yaparak hadislerde kullanılan zan kavramını açıklamaya çalışmıştır.

Mustafa Kara, “*Kur’ân’da Zan Kavramı*” adlı makale çalışmasında zan kavramının Kur’an’daki kullanım alanını tespit etmeye çalışmıştır.

Adem Dölek, “*Su-i Zanla İlgili Hadis Üzerinde Bir İnceleme*” adlı makalesinde su-i zanla ilgili hadisin rivayet yönünden tahlilini yapmıştır.

Bu çalışma hazırlanırken istifade edilen eserlerin tümünün burada belirtilmesinin, başlığın sınırlarını zorlayacağı düşünüldüğünden, çalışma hazırlanırken çokça istifade edilen kaynakların bir kısmına değinmekle iktifa edilecektir.

Çalışmamızda yararlanılan kaynaklar şöyle sıralanabilir; Halil b. Ahmet el-Ferahidî (ö. 175/791), Kitabu’l-Ayn; Muhammed b. Ahmet el-Ezherî (ö. 370/980), Tehzibu’l-Luga; Ahmet b. Zekeriya b. Faris (ö. 395/1004), Mu’cemu Mekayisu’l-Luga; İbni Kuteybe (ö. 276/889), Te’vilu Muşkili’l-Kur’an; Ragıp el-İsfahanî (ö. 425), el-Müfredat; Mukatil b. Süleyman (ö. 150), Tefsiru’l-Kebir; Muhammed b. Cerir et-Taberî (ö. 310),

⁴ A.g.e., s. 405-420.

Camiu'l-Beyan; Fahreddin er-Razî (ö. 606), Mefatihü'l-Gayb; Kurtubî, (ö. 671), Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an, Muhammed Tahir İbni Âşûr, etTahrir ve't-Tenvir: Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, et-Tefsir ve'l-Mufessirun: Muhammed Murtaza Zebidî, Tacu'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus: Ebu Velid Süleyman İbni Bacî, İhkamu'l-Fusul fi Ahkami'l-Usûl: Muhammed Abdurrahman b. Abdirrahim Mübarekfurî, Tuhfetu'l_ahvez Şerhu Camii't-Tirmizî: İbni Hacer el-Askalanî, Fethu'l-Bari Şerhu Sahihi'l-Buharî ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığınca komisyon tarafından hazırlanan Kur'an Yolu Türkçe Meal adlı eserden ayet meallendirmede sıkça yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZAN KAVRAMININ LUGAVÎ ANLAMI VE KUR'ÂNDAKİ YERİ

1.1. ZAN KAVRAMININ LUGAVÎ ANLAMI

ظَنَّ - يَظُنُّ - ظَنٌّ kök harflerinden türeyen “ zan / ظن ” kelimesi birinci baktan ظ - ن - ن kalıbından gelir. Sözlükte; “vehim, kuruntu, bilgi, yakinen bilme, inanma, kesin olmayan kanaat, kuşku, tahmin” anlamında kullanılır. Çoğul şekli ظُنُونٌ, ism-i fail formu ظَنَّ bunun çoğulu ظَانُونَ, ism-i mef'ul kalıbı ise ظَانِيْنَ biçiminde gelir.⁵ Zan sözcüğü, Kur'an'da farklı türevleriyle beraber toplam 69 yerde geçmektedir.⁶

Ferâhîdî (ö. H. 175), Ezherî (ö. 370) ve İbn-i Fâris (ö. 395); zanna “şek ve yakîn” anlamlarını verirler.⁷ İbn-i Kuteybe (ö. 276), zannın; “yakîn ve şüphe” anlamlarına geldiğini ve “şüphede yakîn'den bir parçanın (bir miktar) bulunduğunu” söyler.⁸ Cevherî (ö. 400), zan ile ilgili; “مَعْرُوفٌ/bilinen şey” dedikten sonra zannın “ilim hakkında kullanıldığını” ifade eder.⁹

Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400), zannı; “kalpte kesinleşmemiş kuvvetli mana” şeklinde tarif eder.¹⁰ Râgıp el- İsfahânî (ö. 425), zannı; “bir emareden hâsıl olan kanaat” olarak değerlendirir. Ona göre “bu emarenin güçlenmesi ilme götürür zayıflaması ise vehmi

⁵ Ebubekir Muhammed b. Hasan b. Dureyd el-Ezidî, **Cemheretu'l-Luga**, Beyrut: Dâru'l-İlm Li'l-Melayin, 1987, s. 154.; İbn-i Manzur, **Lisanu'l-Arap**, Kahire: Dâru'l-Maarif, s. 2762.; Ahmet Hadi Adanalı, **Kur'an'ı Anlamanın Fikri Arka Planı Varlık, Bilgi, İnsan**, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017, s. 402.; Mustafa Kara, “Kur'an' da Zan Kavramı”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 10, Sayı 19, 2011, s. 194.

⁶ Muhammed Fuad Abdalbaki, **Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim**, Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1945, s. 439.

⁷ Halil b. Ahmet el-Ferahidî, **Kitabu'l-Âyn**, Beyrut: Dâru'l Kutubu'l-İlmiyye, 2003, Cilt 3, s. 80.; Nasiruddin Muhammed b. Ahmet el-Ezherî, **Tehzibu'l-Luga**, Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1963, Cilt 14, s. 362.; Ahmet b. Zekeriyya b. Faris, **Mu'cemu Mekayisu'l-Luga**, İskenderiyye: Dâru'l-Fikr, 1979, Cilt 3, s. 462-463.; Ebubekir er-Razî, **el-Muhtar fi Sihahi'l-Luga**, Kahire: Matbaatu'l-İstikame, 1934, s. 322.; Ebu Tayyib el-Lugavi, **Kitabu'l-Ezdat fi Kelami'l-Arab**, Dimeşk: Dâr Talas, 1996, s. 296.

⁸ Ebu Muhammed Abdullah b. Muslim b. Kuteybe, **Te'vilu Müşkili'l-Kur'an**, Kahire: Mektebetu'l-İlmiyye, 1973, s. 187.

⁹ İsmail b. Hammad el-Cevherî, **es-Sihah Tacu'l-Lugati ve Sihahu'l-Arabiyye**, Beyrut: Dâru'l-İlm Li'l-Melayin, 1990, s. 2160.

¹⁰ Ebû Hilâl el-Askerî, **el-Furuku'l-Lugaviyye**, Kahire: Dâru'l-İlm ve's-Sekafe, 1997, s. 99; Mütercim Asım Efendi, **Kâmusû'l-Muhit Tercümesi**, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014, Cilt 6, s. 5428.

aşmaz.”¹¹ Mutarrizî (ö. 610), zan ile ilgili; “حَسْبَان / *hisban*” anlamıyla beraber zannın; “mecazen ilim hakkında kullanıldığını” belirtir.¹²

Dakikî (ö. 614); “zan, zanna konu olan bazı işaretlerden hareket ederek iki ihtimalden birini diğerine tercih etmektir. Bu tercih, işaretler güçlü olduğunda bilgi; zayıf olduğunda zan sayılır” ve “zannın; şek, yakîn ve töhmet (ithamda bulunma)” anlamlarına geldiğini söyler.¹³ İbn-i Manzur (ö. 711), zannın; “şek ve yakîn anlamlarına geldiğini ve bu yakîn’in gözle görülen yakîn değil tedebbûri (düşünsel) yakîn olduğunu zira gözle görülen yakîn’in ilim ifade ettiğini” söyler.¹⁴ Müberred bununla ilgili şunları söylemektedir: “Arapçada, ‘Zeyd’in yanında mal olduğunu biliyorum’ demek için أَظُنُّ عِنْدَ زَيْدٍ مَالًا denmez. Çünkü görmeye dayalı bilgi, zan kelimesi ile örtüşmez.”¹⁵ Araplar, huzurda bulunan, görülen bir adam hakkında; “bunun bir insan olduğunu zannediyorum” demezler. Çünkü zan duyu organlarının kapsamına girmemiş şeyler hakkında kullanılır.¹⁶ Görmeye dayalı kesinlikte sadece ilim kullanılır.¹⁷ Feyyûmî (ö. 770)’ye göre zan; “yakîn’in zıddıdır.”¹⁸

Cürcânî (ö. 816), zannı; الإِغْتِقَادُ الرَّاجِحُ مَعَ اِحْتِمَالِ التَّقْيِضِ “zıt ihtimalle beraber râcih (baskın) olan görüş/kanaat” olarak açıklar. Fîrûzâbâdî (ö. 817), zannı; التَّرَدُّدُ الرَّاجِحُ بَيْنَ طَرَفَيْهِ “iki taraf/şey arasında râcih (baskın) tereddütle beraber kesin olmayan kanaat/görüş” şeklinde açıklar ve “zannın mecazen ilim olarak kullanıldığını” belirtir.¹⁹ Bu tanımlardaki râcih (baskın) ibaresi zannı şüphe ve vehimden ayırmayı zanla ulaşılan

¹¹ Rağıp el-İsfahanî, **el-Mufredat Elfazi'l-Kur'an**, Beyrut: Dâr Samiye, 2009, s.539; Ayrc Bknz: أن الظن أن العلم يتولد من ظواهر الأشياء، فا للأسباب إذا كثرت، وازدحمت، وقع بها العلم. Muhammed b. Mahmud el-Maturidî, **Te'vilatu Ehli's-Sünne**, Beyrut, Dâru'l-Kutub İlmiyye, 2005, Cilt, 10, s. 351.

¹² Ebu'l-Feth Burhânuddîn Nasır b. Abdîsseyyid b. Ali el-Mutarrizî, **el-Muğrib fi Tertibi'l-Mu'rib**, Halep: Mektebetu'l-Esâme, 1979, Cilt 2, s. 35-36.

¹³ Suleyman b. Cenin ed-Dakikî en-Nahvî, **İttifaku'l-Mebâni ve İftiraku'l-Meâni**, Ürdün: Dâru Ammar, 1985, s. 214.

¹⁴ İbn-i Manzur, **a.g.e.**, s. 2762; Muhammed Murtaza ez-Zebidî, **Tacu'l-Arus min Cevahiri'l-Kamus**, Kuveyt: Turasu'l-Arabi, 2001, Cilt 35, s. 365.

¹⁵ Muhammed b. Cerir et-Taberî, **Camiu'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an**, Kahire: Dâru'l-Hicr, 2001, Cilt, 20, s. 64; Ebu Ali Fazl b. Hasan et-Tabresî, **Mecmuu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an**, Beyrut: Dâru'l-Ulûm, 2005, Cilt 1, s. 136.

¹⁶ Muhammed b. Ahmet el-Kurtubî, **el-Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an**, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006, Cilt 2, s. 73.

¹⁷ Zebidî, **Tacu'l-Arus**, Cilt 35, s. 365.

¹⁸ Ahmet b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî, **el-Misbahu'l-Munîr**, Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1987, s. 147.

¹⁹ Seyyit Şerif Cürcânî, **et-Tarifât**, Kahire: Dâr Fazile, s. 122.; Muhammed b. Yakup el-Fîrûzâbâdî, **Kamusu'l-Muhit**, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2005, s. 1213.

kanaatin kesinlik taşımadığını vurgular. Zıddının da mümkün olduğuna işaret edilmesi ise zannı ilim ve yakīnden ayırmayı amaçlar.²⁰

Suyutî (ö. 911), zannın “tahkik (yakīn), iki görüşten birinin baskın gelmesi ve töhmet (şüphe)” anlamlarında kullanıldığını söyler.²¹ Ebu'l-Beka el-Kefevî (ö. 1095), zannın “şek ve yakīn” anlamına geldiğini **أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِ بِي** “ben kulumun zannı üzereyim” hadis-i şerifindeki zannın şek anlamında değil yakīn anlamında olduğunu söyler.²² Tahanevî (ö. 1158)'ye göre zan, “birinin diğerinden üstün (tercih edilen) olduğu iki durum arasındaki cevaz/izin, tercih edilen, zan diye adlandırılır. Zan, basit idraktır, zan, nakzetme ihtimali olan idraktır. Zan, yakīnin mukabili olarak kesin, mutabık ve sabit olmayan kanaat/görüştür.”²³

1.2. CAHİLİYE ŞİİRLERİNDE ZAN KAVRAMI

Cahiliye dönemi şiiri İslam'dan önce Arapların düşünce ve kültür dünyasını yansıtan sözlü anlatım örneklerinden bir tanesidir. Zira bu dönemde şair, dönemin kültürel unsurlarını en iyi algılayıp yaşayan ve bu kültürel birikimini en iyi bir şekilde şiirine yansıtan kişidir.²⁴ Cahiliye döneminde şair; rahiplik yapan, kabile fertleri arasında dinî fikir ve düşünceleri yayan, fikirlerini şiirleriyle süsleyip dile getiren bir şahsiyettir.²⁵ Araplar, neseplerini şiirle korumuş, meziyetlerini şiirle tanımış ve dillerini şiirle öğrenmişlerdir.²⁶

Kur'ânda, hadiste ve sahabe ile tabiînin sözlerinde yer alıp anlaşılması müşkil olan garip lafızların çözümü konusunda câhiliye dönemi şiiri hüccet kabul edilmiştir.²⁷ İbni Abbas (ö. H. 68), “Allah'ın kelimandan bir şey okuyup anlamadığınız zaman, onu Arapların şiirlerinde arayınız. Çünkü şiir, Arapların divanıdır (kültür hazinesidir)”

²⁰ Mustafa Çağrı, “Zan Maddesi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, s. 120.

²¹ Celâluddin Abdurrahmân b. Ebû Bekr b. Muhammed Suyutî, **Mu'tereku'l-Akrân fi İ'cazi'l-Kur'an**, Dâru'l-Fikri'l-Arabi, 1972, Cilt 2, s. 157.

²² Ebu'l Beka el-Kefevî, **el-Külliyat**, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1998, s. 593.

²³ Muhammed Ali Tahanevî, **Keşşafu'l-Istilahati'l-Fûnun ve'Ulûm**, Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1996, Cilt 2, s. 1154.

²⁴ Ebu Ali b. Hasan el-Reşik el-Kayravanî, **el-Umde fi Mehasini's-Şi'ri ve Adâbihi ve Nakdihi**, Suriye: Daru'l-Cil, 1981, s. 196.

²⁵ Nurettin Ceviz, Kenan Demirayak, Nevzat H. Yanık, **Yedi Askı Arap Edebiyatının Harikaları**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010, s. 11.

²⁶ Ebu'l Hasan Ahmet b. Faris ez-Zekeriya **es-Sahibu fi Fikhi'l-Luğati'l-Arabiyya ve Mesailiha ve Suneni'l-Arab fi Kelamiha**, Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1997, s. 43.

²⁷ Abdurrahman Celalettin es-Suyutî, **el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luğati ve Envaiha**, Beyrut: Mektebetu'l-Arabiyye, 1982, Cilt 2, s. 470.

demmiştir. İbni Abbas'a "وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ" (Maide: 5/35) ayetinde geçen "الْوَسِيلَةَ" "vesile" kelimesinin anlamı sorulduğunda Antere'nin (ö. 614) istişhad ederek bu kelimenin "الْحَاجَةَ" "hacet" anlamında olduğunu söylemiştir.²⁸ Hz Aişe'nin de çokça şiir aktardığı hatta Lebid'in (ö. 661) tüm şiirlerini rivayet ettiği söylenmektedir.²⁹ Hz. Ömer; "Divanlarınıza sahip çıkın ve sarılın" deyince, "Divanlarımız nedir?" diye kendisine sorulmuş, O'da: "Cahiliye şiiri, bunda sizin kitabınızın tefsiri ve sözlerinizin anlamı vardır" demmiştir.³⁰ "أَوْ يَأْخُذْهُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ" (Nahl: 16/47) ayetinde geçen "تَخَوُّفٍ" kelimesini sorduğunda Hüzeyl kabilesinden bir adam bu kelimeyi "تَنْقُصُ" anlamında kullandıklarını söylemiş ve cahiliye dönemi şiirlerinden bir beyit okumuştur. Bunun üzerine Hz Ömer: "Ey insanlar! Cahiliye devri şiirlerine yapışınız. Çünkü onda kitabınızın tefsiri bulunmaktadır" demmiştir.³¹

Cahiliye devri Arap yarımadasının çeşitli yerlerinde kurulan panayrlarda düzenlenen şiir yarışmalarında, eleştiri süzgecinden geçerek seçilmiş, keten bezinden yapılmış tomarlara, altın suyu ile yazılıp Kâbe'nin duvarına asılmış³² ve "el-Muallakât-ı Seb'a" ismiyle ünlenmiş şiir sayfalarında Antere b. Şeddâd (ö. 614) tarafından zan kavramı yakîn anlamında şöyle dile gelir:

وَلَقَدْ نَزَلْتُ فَلَا تُظَنِّي غَيْرَهُ مَنِي بِمَنْزِلَةِ الْمُحِبِّ الْمُكْرَمِ

Sevilip ikram gören bir konuk gibi indin kalbime

*Sakın bundan başka bir şeyi aklına getirme.*³³

Yukarıda kullanılan zan ibaresi 'kesin bilgi' (yakîn) anlamındadır.³⁴

İmru'l-Kays (ö. 540) zan kavramını aşağıdaki beyitte ilim anlamında kullanmıştır:

وَهُمْ سَارُوا الْحَجْرَ فِي خَمَيْسٍ وَكَانُوا يَوْمَ ذَلِكَ عِنْدَ ظَنِّي

Onlar bir ordu içinde Hücr (İmru'l Kays'ın babası) için yürüdüler

²⁸ Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, **et-Tefsir ve'l-Mufessirun**, Kahire: Mektebetu Vehbe, Cilt 1, s. 57.

²⁹ El-Kayravanî, **a.g.e.**, s. 30; Murat Kayacan, "Cahiliye Şiirinin Otantisitesi", 17 Ocak 2013, <https://www.haksozhaber.net/cahiliye-siirinin-otantisitesi-26468yy.htm>, (Erişim Tarihi: 20/08/2020), s. 1.

³⁰ Zehbî, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 57.

³¹ Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammet eş-Şatibî, **el-Muvafakat**, Memleketu's-Suudiyeti'l-Arabiyye: Dâr İbni Affan, 1997, Cilt 1, s.58.

³² Süleyman Tülücü, "Muallakat", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 30, İstanbul, 2005, s. 310.

³³ Nurettin Ceviz, **a.g.e.**, s. 147-154.

³⁴ Ebu Bekir Muhammed b. Kasım el-Enbarî, **Şerhu'l-Kesaid es-Seb'a et-Tivali'l-Cahiliyyat**, Kahire: Dârü'l Maarif, 2008, s. 301; Ebu Abdullah b. Ahmet ez-Zerunî, **Şerhu Muallakât-ı Seb'**, Beyrut: Dâr Alemiyye, 1992, s. 131.

Bu gün de benim zannettiğim (bildiğim) gibiydiler.

İmru'l-Kays zan kavramını aşağıdaki beyitte kesin bilgi anlamında kullanmıştır:

أَبْلَغُ سُبَيْعًا إِنْ عَرَضْتَ رِسَالَةً أَنْ كَطَبَّكَ إِنْ عَشَوْتَ أَمَامِي

Eğer risale arz edersen Sübey'e tebliğ et ki

*Senin zannettiğin (bildiğin) gibiyim.*³⁵

Şair Tarafe b. Abd (ö. 564) aşağıdaki beyitte zan kavramını, ilmin zıddı, şüpheli bilgi anlamında kullanmıştır:

وَاعْلَمْ عِلْمًا لَيْسَ بِظَنَّ أَنَّهُ إِذَا ذَلَّ مَوْلَى الْمَرْءِ فَهُوَ ذَلِيلٌ

“Kesin olarak (zannederek değil) bil ki, bir kişinin akrabası aşağılanırsa

O kişinin bu duruma düşmesinin nedeni ancak ve ancak kendisidir.”

Yukarıdaki beyitte zan kavramı, ilim kavramının zıddı anlamında kullanılmıştır yani sağlam-temelli bilginin zıddı olan uyduruk temelsiz bilgi anlamındadır.³⁶ Zan kat'î delile dayanmayan ve ilmin karşıtı olan her türlü görüş için kullanılır.³⁷

Mekke'nin Haniflerinden olan aynı zamanda Hz. Hatice'nin amcasının oğlu Varaka b. Nevfel (ö. 610), bir şiirinde zan kavramını yakîn anlamında kullanmıştır:

فَقُلْتُ ظَنِّي وَمَا أَدْرِي أَيْصَدُّقُنِي أَنْ سَوْفَ يُبْعَثُ يَنْلُو مُنْزَلَ السُّورِ

Zannım beni doğrular mı bilmiyorum

*Ama indirilecek sûreleri okuyacak olan gelecek.*³⁸

Şair Nabiga ez-Zübyanî (ö. 604) aşağıdaki beyitte zannı, töhmet anlamında kullanmıştır:

أَتَيْنِكَ عَارِيًّا خَلْفًا نِيَابِي عَلَى دَهْشِ نِظْنُ بِيِي الظُّنُونِ

Benim hakkımda ithamlarla beni itham edenler bulunduğu halde

³⁵ Ebu'l-Kasım Carullah ez-Zamahşerî, **Esasu'l-Belağa**, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye Cilt 1, s. 628.

³⁶ Toshihiko Izutsu, **Kur'an da Tanrı ve İnsan**, İstanbul: 2018, Pınar Yayınları, s. 100-101.

³⁷ Ebu'l-Beka el-Kefevî, **el-Külliyat**, s. 594.

³⁸ Gassan Aziz Hüseyin, **Varaka b. Nevfel Mübeşşiru'r-Rasûl Asruhu ve Hayatuhu ve Şi'ruh**, Beyrut: Daru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2002, s. 142; Güven Ağırkaya, “Kur'an'ı Anlamadan Okumanın Bir Sevabı Yok Mudur?” **Diyanet İlmî Dergi**, Cilt 56, Sayı 3, 2020, s. 693.

*Hayret içinde elbisem (elbiselerim) yırtık ve çıplak olarak sana geldim.*³⁹

Şair burada kendisine töhmet atanlara aldırış etmeden hedefine doğru gittiğini söylemektedir.

Şair Nabiga ez-Zübyanî şöyle demiştir:

فَأَنْ يَكُ عَامِرٍ قَدْ قَالَ جَهْلًا فَأَنَّ مَظِنَّةَ الْجَهْلِ الشَّبَابُ

Amir bunu bilgisizce söylemişse

Bu bilgisizliğinin, cehaletinin emaresi (işareti) gençliktir.

Bu beyitte مَظِنَّة kelimesi iz, işaret anlamında kullanılmıştır. Bu beyitteki مَظِنَّة mazinne kelimesi ilimden bir işaret taşıdığı için ilim kavramıyla bağlantılıdır.⁴⁰

Cahiliye dönemi sonrasında da zan kavramı şiire konu olmuş ve şu anlamlarda kullanılmıştır:

Evs b. Hacer (ö. 620) aşağıdaki beyitte zan kavramını yakīn⁴¹ anlamında kullanmıştır:

رُبَّ أَمْرٍ فَرَجَّئُهُ بِعَزِيمٍ وَ غُيُوبٍ كَشَفْتُهَا بِظُنُونٍ

Nice zorluklar var ki onları azmimle ortadan kaldırdım

Nice gayblar(bilinmeyenler) vardır ki onları yakınlığım ile açmışımdır.

Dureyd İbnü's Sımme (ö. 630) şöyle demiştir:

فَقُلْتُ لَهُمْ ظَنُّوا بِالْأَفَى مُدَجَّجٍ سَرَاتِهِمْ فِي الْفَارَسِ الْمُسَرَّدِ

Ben onlara dedim ki, efendileri Zırhlar kuşanmış

Tam silahlı iki bin savaşçının olduğuna inanın.

Bu şiirde zan kavramından türetilen ظَنُّوا (zunnu) emir fiilidir ve “yakīn” anlamındadır. “Çünkü şair düşmanını bilgi ile korkutur şek ile değil.”⁴²

Lebîd b. Rabî'a (ö. 660) aşağıdaki beyitte zannın türevlerinden olan mazinne ibaresini tahmin anlamında kullanmıştır:

³⁹ Ferahidî, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 80.

⁴⁰ İbn-i Faris, **Mücmelu'l-Luga**, Cumhuriyyetu'l-İrakiyye: Müessesetü'r-Risale, 1986, Cilt 1, s. 599.

⁴¹ **A.g.e.**, s. 213.

⁴² İbn-i Manzur, **a.g.e.**, s. 2763.

فَصَوَاتِقُ إِنِّ أَيْمَنْتَ فَمَظِنَّةٌ فِيهَا وَخَافَ الْقَهْرُ أَوْ طَلَخَامَهَا

(Eğer sevgilim) yemen tarafına giderse

Sanırım suvâik (dağın)daki Vihafu 'l-kahr veya Tilhâm 'da oturur.⁴³

Şair Umeyr b. Tarık el-Hanzalî aşağıdaki beyitte zannı ilim anlamında kullanmıştır:

بِأَنَّ تَعْتَرُوا قَوْمِي وَأَفْعَدَ فِيكُمْ وَأَجْعَلُ مِنِّي الظَّنَّ غَيْبًا مُرَجَّمًا

Benim hakkımdaki zannı önemsemeyin

Kavmime birtakım şeyleri nispet ediyorsunuz, bundan vazgeçin.

Buradaki zan, ilim manasındadır. Zira şek bilinmeyen bir gaybtır.⁴⁴

1.3. ZANNIN YAKIN ANLAMLI OLDUĞU KAVRAMLAR

1.3.1. Yakīn (يَقِين) Kavramı

Yakīn kelimesi, يَقِينٌ – يَيْقَنُ – يَقْنَأُ kalıbından gelir. Kur'ânda farklı türevleriyle beraber 28 yerde geçmektedir.⁴⁵ Sözlükte “bir şeyi gerçekten bilmek, sabit olmak, şüpheyi yok etmek, şüphe taşımayan ilim ve ölüm” gibi anlamlara gelmektedir. İbn-i Manzur, yakīn kelimesinin; “ilim” anlamında ve “şekkin zıddı” olduğunu söyler.⁴⁶ Firûzâbâdî, yakīn ile ilgili; “ilmin sıfatı” açıklamasını yapar.⁴⁷ Cürcanî, yakīni; “Şüphenin olmadığı ilim, zanna teşmil edilen, kalbin bir şeyin hakikati üzerine mutmain olması, şekkin zıddı, şekten sonra hâsıl olan ilim” olarak açıklar ve hakikat ehlinin yanında yakīn, “imanın kuvvetiyle ve nuruyla bir şeyi delilsiz olarak görmek, kalple gayb âlemini müşâhede etmektir” açıklamasında bulunur.⁴⁸

Yakīn, şüpheyi bertaraf etmek ve bir işi sağlamlaştırmaktır.⁴⁹ Yakīn nazar ve istidlalle (düşünme ve akıl yoluyla) elde edilen ilim/bilgidir.⁵⁰ Onun için Allah yakīn ile vasıflandırılmamış ilimle vasıflandırılmıştır çünkü Allah istidlal ve kespten yani düşünerek ve aklederek sonradan elde edilen bilgiden münezzehtir.

⁴³ Nurettin Ceviz, vd., **a.g.e.**, s. 100-109.

⁴⁴ Dakikî, **a.g.e.**, s. 213.

⁴⁵ Muhammed Fuat Abdulbaki, **a.g.e.**, s. 773.

⁴⁶ İbn-i Manzur, **a.g.e.**, s. 4964.

⁴⁷ Firûzâbâdî, **Besair Zevi't-Temyiz fi Letaifi'l-Kitabi'l-Aziz**, Lübnan: Mektebetu'l-İlmiyye, Cilt 5, s. 395.

⁴⁸ Cürcanî, **a.g.e.**, s. 217.

⁴⁹ Ferahidî, **a.g.e.**, Cilt 4, s. 413.; Ezherî, **Tehzibu'l-Luga**, Cilt 9, s. 325.

⁵⁰ Feyyumî, **Misbahu'l-Munîr**, s. 261.

İbn-i Faris'in, yakîn kelimesini şekkin zevali (زَوَالُ الشَّكِّ)⁵¹ olarak tanımlaması şek ile yakîn arasında aşamaların olduğunu gösterir. Çünkü yakînî bilgi belirli bir düşünce sürecinden sonra oluşan bilgi türüdür.

Terim olarak yakîn sözcüğü "doğruluğunda şüphe bulunmayan, vakıya uygun bilgi, sabit ve kesin inanış, kanaat (itikad), şüphe ve tereddütten sonra ulaşılan kesinlik" anlamına gelir. Burada geçen "vakıya uygun" ifadesiyle cehalet, "sabit" ile taklit, "kesin" ile zan, "itikad" ile şüphe durumlarının tanım dışı bırakıldığı belirtilir.⁵²

İlimle yakîn arasındaki fark kör ile gören arasındaki fark gibidir. İkisine güneşin doğması haber verildiğinde gören kimse bunu müşahede ederek bilir oysa kör olan kimse bunu naklî (ihbarî) olarak bilir yani gören kimse yakîn ile kör olan ise bilgiyle öğrenmiştir.⁵³

İslam düşünce tarihinde yakîn'in dereceleri Kur'ân'daki kullanımdan hareketle ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn şeklinde üç kategoriye ayrılır. Akıl, nakil haberle kazanılan bilgiye ilme'l-yakîn; dış duyu, dış tecrübe ve gözlemlerle ulaşılan bilgiye ayne'l-yakîn adı verilir. Bu bilgi vasıtalarının ikisiyle birlikte ulaşılan ya da sezgiyle ve iç tecrübenin verdiği en üst düzeyde kesinlik taşıyan bilgiye de hakka'l-yakîn denilmiştir. Meselâ ölüm hakkında dışarıdan edinilen bilgi ilme'l-yakîn, ölmekte olan veya ölmüş birini görerek kazanılan bilgi ayne'l-yakîn, insanın kendisi ölerken bizzat yaşadıklarından edindiği bilgi ise hakka'l-yakîndir.⁵⁴ Zan yakîn olarak tabir edilir, yakîn de zan olarak tabir edilir.⁵⁵

Yakîn kelimesi Neml, 27/22. Ayette kesin bilgi anlamında kullanılmıştır. **فَمَكَتْ غَيْرَ** **بَعِيدٍ فَقَالَ أَحَطَّتْ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهِ وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بِنَبَأٍ يَقِينٍ** "Çok geçmeden hüdhüd gelip dedi ki: "Ben, senin bilmediğin bir şeyi öğrendim. Sebe' halkından sana kesin bir bilgi getirdim." **بِنَبَأٍ**"

⁵¹ İbn-i Faris, **Mcemelu'l-Luga**, Cilt 1, s. 942.

⁵² Osman Demir, "Yakîn", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 43, İstanbul: 2013, s. 271.

⁵³ Tahanevi, **a.g.e.**, Cilt 2, s. 769-770.

⁵⁴ Osman Demir, "Yakîn", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 2, s. 272.; Ayrç. Baknz, Tahanevi, **a.g.e.**, s. 769-770.

⁵⁵ İbn-i Manzur, **a.g.e.**, s. 4965.; Tahanevi, **a.g.e.**, Cilt 2, s. 769.; İbrahim Mustafa, Ahmet Hasan Zeyyat, Hamit Abdulkadir, Muhammed Ali Neccar, **Mu'cemu'l-Vasit**, Kahire: Mektebetu's-Şuruki'd-Devliyye, 2004, s. 1066.

"يَقِينِ" ibaresiyle ilgili Mukatil b. Süleyman,⁵⁶ Maturidî,⁵⁷ Semerkandî,⁵⁸ "içinde şüphe olmayan gerçek haber" şeklinde tefsir etmişlerdir. Tabersî,⁵⁹ ibareyle ilgili "Doğru haber ve kuşatıcı bir ilimle ki – bir şeyi tüm yönleriyle bilme imkânını veren ilim/bilgi" anlamında olduğunu söylemiştir. Yapılan açıklamalara baktığımızda yakîn, bir şeyi şüphe duymayacak şekilde bilmektir.

Zan kavramı Kehf, 18/53. Ayette yakîn anlamına gelmektedir. **وَرَأَى الْمُجْرِمُونَ النَّارَ فَظَنُّوا** "Suçlular ateşi görür görmez, kendilerinin orayı boylayacaklarını iyice anlayacaklar; fakat ondan kurtuluş yolu bulamayacaklar." Zemahşerî, "Oranın içine düşüp oraya karışacaklarını ve orayı boylayacaklarını anlarlar" açıklamasını yapar ve bu ayette geçen zannın yakîn anlamına geldiğini zikreder.⁶⁰ İbn-i Atıyye el-Endelüsî, "مصرفاً" ibaresinin 'Bir şeyden (yerden) başka bir şeye (yere) geçmek' anlamında olduğunu söyler."⁶¹ Yani cehennemlikler cehennemden çıkmak için bir çıkış yolu arayacaklar ama bu çabaları boşa gitmiş olacak. Razi⁶² ve Kurtubî⁶³ gibi müfessirler de ayet-i kerimede geçen zan kavramının yakîn anlamına geldiğini söylemişlerdir.

Yukarıda aktarılan açıklamalar ve ayet-i kerimelerin tefsirlerine bakıldığında zan ile yakîn kavramlarının semantik olarak bir ilişki içinde olduğu söylenebilir.

1.3.2. Şek (شك) Kavramı

Şek kelimesi يَشْكُ - شَكٌّ kalıbından gelir. Sözlükte "şüphe etmek, şüpheye düşmek, şüphelenmek, *zannetmek*, bir şeyi yarmak, ortadan ikiye ayırmak" gibi anlamlara gelir. Çoğul şekli شُكُوكٌ şeklindedir ve yakîn'in zıddı anlamında kullanılan bir kavramdır.⁶⁴

⁵⁶ Mukatil b. Süleyman, **Tefsiru Mukatil b. Süleyman**, Beyrut: Müessesetü't-Tarihu'l Arabiyye, 2002, Cilt 3, s. 301.

⁵⁷ Muhammed b. Mahmud el-Maturidî, **Te'vilatu Ehli's-Sünne**, Beyrut: Dâru'l-Kutub İlmiyye, 2005, Cilt 8, s. 109.

⁵⁸ Ebu Leys es-Semerkandî, **Tefsiru Semerkandî**, Beyrut: Dâru'l-Kutub İlmiyye, 1993, Cilt 2, s. 493.

⁵⁹ Ebu Ali Fazl b. Hasan et-Tabresî, **Mecmu'u'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an**, Beyrut: Dâru'l-Ulûm, 2006, Cilt 7, s. 273.

⁶⁰ Zemahşerî, **el-Keşşaf an Hakaiki Gevamidi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vûcuhi't-Te'vil**, Riyad: Mektebetü'l-Arabiyye, 1998, Cilt 3, s. 593.

⁶¹ Ebû Muhammed Abdulhak b. Atıyye el-Endülüsî, **Muharrerü'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz**, Beyrut: Dâru'l-Hayr, 2007, Cilt 5, s. 622.

⁶² Fahreddin er-Razî, **Mefatihü'l-Gayb**, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981, Cilt 21, s. 140.

⁶³ Muhammed b. Ahmet el-Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 13, s. 308.

⁶⁴ Ferahidî, **a.g.e.**, Cilt 2, s. 349.; İbn-i manzur, **a.g.e.**, s. 2309.; Ebu Bekir er-Razî, **a.g.e.**, s. 273.; Muhammed b. Hasan b. Dureyd, **a.g.e.**, Cilt 1, S. 139.; Firuzabadî, **Kamusu'l-Muhit**, s. 945

Sözlükte “mutlak tereddüt” anlamına gelen şek, usul bilginlerine göre bir şeyin olup olmadığı hususunda aklın tereddüt gösterip iki taraftan birini diğerine tercih edememesi durumunu anlatır. İki taraftan biri tercih edilmekle birlikte diğer taraf tamamen terkedilmezse, tercih edilen tarafa zan, zayıf tarafa vehim adı verilir. Zihin, zayıf tarafı terk ederse tercih edilen taraf “zann-ı gâlib” adını alır.⁶⁵

Cürcanî, şekki şöyle tanımlar: “Birini diğerine tercih etmeksizin iki zıt (şey) arasındaki tereddüt; kalbin her hangi bir tarafa yönelmediği iki (şey) arasındaki duraksama, tercih edilmeyen zan, tercih edilen ise zannı galip olur.”⁶⁶ Cürcanî’nin tercih edilmeyen zan olur dediği şek anlamında tercih edilen zannı galip olur dediği ilim anlamında olabilir.⁶⁷ Suyutî, şek ile ilgili; “Birinin diğerinden üstün olmadığı iki emir/durum arasındaki cevaz/izin; birinin diğerine üstün tutulmadığı iki hüküm arasındaki tereddüt” açıklamasında bulunur.⁶⁸ Rağıb el-İsfahanî, şekkin, eşit derecede olan iki zıt şeyin arasındaki ihtilafın olduğu ve bu iki zıddın mevcudiyetine dair işaretin eşit miktarda olması veyahut hiçbir işaretin olmamasıdır.⁶⁹

Şek kelimesi, bir şeyin ikiye ayrılması veya iki adet olması demektir. Dolayısıyla ihtimal ikiye indiğinde bu kelime kullanılır. Yani bu iki ihtimal arasında tereddüt edip bunlardan birisini tercih edeceğimiz bir gerekçenin de olmadığı durumları şek ile ifade etmekteyiz. Zan kelimesi ise, iki ya da daha fazla ihtimalin olduğu durumlarda kullanılabilir. Bu durumda, zan kelimesi, şek kelimesinin anlamsal içeriğini kapsamaktadır.⁷⁰

Şek, ispat ile nefiy arasında zihnin hüküm verme hususunda tereddüt ettiği psikolojik bir haldir.⁷¹

⁶⁵ Hacı Mehmet Günay, “Şüphe”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2010, Cilt 39, s. 263.

⁶⁶ Cürcanî, **a.g.e.**, s. 110.; Ebu’l-Beka el-Kefevî, **a.g.e.**, s. 526.

⁶⁷ العلم و غالب الظن يطلبان بالنظر Ebu Hilal el-Askerî, **Furuku’l-Lugaviyye**, s. 99.

⁶⁸ Suyutî, **Mu’tereku’l-Akrân fi İ’cazi’l-Kur’an**, Cilt 3, s. 284.; Tahanevî, **a.g.e.**, Cilt 2, s. 1154.

⁶⁹ Rağıb el-İsfahanî, **el-Müfredat Elfazi’l-Kur’an**, Beyrut: Dâr Samiye, 2009, s. 461.; Firuzabadî, **Besair**, Cilt 3, s. 332.

⁷⁰ Şahin Güven, **Kur’an’ın Anlaşılması ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu**, İstanbul: Denge Yayınları 2005, s. 292.

⁷¹ İbrahim Mustafa Ahmet Hasan Zeyyat, vd., **a.g.e.**, s. 491.

Yapılan açıklamalar ışığında şek kelimesi için bir şeyin varlığı veya yokluğuna dair işaretlerin %50, %50 olması, zanda ise işaretlerin %50 den biraz fazla olmasıdır denilebilir.⁷²

Zan kavramı Casiye, 45/32. Ayette şüphe anlamında kullanılmıştır. **وَإِذَا قِيلَ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَالسَّاعَةُ لَا رَيْبَ فِيهَا قُلْتُمْ مَا نَدْرِي مَا السَّاعَةُ إِنَّ نَظْرُنَا إِلَىٰ الظَّنِّ وَمَا نَحْنُ بِمُسْتَظْنِينَ** *“Allah’ın vaadi gerçektir, kıyamet konusunda da bir kuşkuyla/şüpheye yer yoktur” denildikçe, “Kıyamet nedir bilmiyoruz, biz bu konuda zannetmenin ötesinde bir şey yapamayız, kesin bir bilgiye sahip değiliz” dediniz.”* Zemahşerî, bu ayetle ilgili şu açıklamaları yapar; “السَّاعَةُ kelimesi mansup olarak okunduğunda وعد ibaresine, merfu olarak okunduğunda inne ve ismine (إِنَّ) mahallen matuf olur. Şayet ‘biz sadece zannederiz’ ibaresinin manası nedir şeklinde bir soruya karşılık şöyle bir cevap verilebilir; burada kastedilen anlam sadece zannı ispat etmektir. Burada istisna ve nefiy edatlarının girmesinin sebebi zannın isbatını ifade etmek içindir.”⁷³ Fahreddin er-Razî, ayet-i kerimede geçen zan kavramını şek ile tefsir etmiştir.⁷⁴ Ayette, zan ibaresinden sonra yakîn ibaresinin gelmesi zan ile yakîn arasında bir zıtlığın olduğunun göstergesidir.

1.3.3. İlim (علم) Kavramı

İlim kelimesi يَعْلَمُ – عِلْمٌ kalıbından gelir. Sözlükte “bilmek” anlamına gelen ilim genellikle “bilgi” ve “bilim” karşılığında kullanılır.⁷⁵ İlim, bir şeyi kendisinden olmayandan ayırdığımız belirti, iz ve alamettir. Bu nedenle bayrağa seçip/ayırma sembolü olduğu için alem (عَلَمٌ) denilmiştir. Alamet (عَلَامَةٌ), “ayırma ve temyize yarayan işaret” demektir. İbn-i Manzur, علم “bayrak” ile علامة “alamet” arasındaki irtibatı “yolunu şaşırın bir kimsenin boş bir arazide dikilen bir şeyle yolunu bulmasına” benzetir.⁷⁶

وَإِنَّهُ لَعَلَّمٌ لِلسَّاعَةِ

⁷² Mustafa Kara, “Kur’an’ da Zan Kavramı”, **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 10, Sayı 19, 2011, s. 1945.

⁷³ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, Cilt 5, s. 490.

⁷⁴ Razî, **a.g.e.**, Cilt 27, s. 275; şek anlamını verenler için bkz; Ebu Abdillah Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkanî, **Fethu’l-Kadir**, Dâru’l-Vefa, 1994, Cilt 5, s. 15, Ebu Ali Fazl b. Hasan et-Tabresî, **a.g.e.**, Cilt 9, s. 103.

⁷⁵ İlhan Kutluer, “İlim”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 22, İstanbul, 2000, s. 109.

⁷⁶ İbn-i Manzur, **a.g.e.**, s. 3084.

*O kıyamet için bir işarettir.*⁷⁷ Bu ayet-i kerimede geçen **لَعَلَّم** ibaresi **لَعَلَّم** şeklinde de okunmuştur. Hz. İsa'nın zuhuru ve yeryüzüne inmesi kıyametin yaklaştığına dair bir alamet sayılmıştır.⁷⁸

İbn-i Faris, ilim kelimesini; “bir şeyde bulunan işaret/alamet’e delalet eder o şey bu işaret/alametle başkasından ayırt edilir” şeklinde açıklar.⁷⁹ Rağıb el-İsfahani, ilim kelimesini; “إِدْرَاكُ الشَّيْءِ بِحَقِيقَتِهِ” “bir şeyi hakikatiyle idrak etmektir” şeklinde tanımlar ve bu sözün iki anlama geldiğini söyler: “Birincisi; bir şeyi zatiyla idrak etmek, ikincisi ise bir şeyin ispat ve nefyine dair verilen hüküm” olduğunu söyler.⁸⁰ Cürcanî, ilmi; “الْأَعْتِقَادُ” “bir şeyi olduğu hal üzere idrak etme” “هُوَ إِدْرَاكُ الشَّيْءِ عَلَى مَا هُوَ بِهِ” “vakıya uygun kesin kanaat/görüş/inanç” “الْجَارِمُ الْمُطَابِقُ لِلْوَاقِعِ” “vakıya uygun kesin kanaat/görüş/inanç” “وَصَوْلُ النَّفْسِ إِلَى مَعْنَى الشَّيْءِ” “kalbin bir şeyin manasına ulaşması” şeklinde açıklar.⁸¹ İlim, insandan cehalet, şüphe ve zannı nefyeden sıfattır.⁸²

İlimle zan münasebetini aşağıdaki ayet çok güzel bir şekilde ortaya koymaktadır:

"يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا جَاءَكُمْ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَاْمْتَحِنُوهُنَّ اللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِهِنَّ فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ..."

*“Ey iman edenler! Mümin kadınlar hicret ederek size geldiklerinde –onların imanlarını Allah daha iyi bilmekle beraber- siz onları sınavın. Eğer mümin olduklarını anlarsanız onları kâfirlere iade etmeyin...”*⁸³ Zemahşerî, bu ayetin tefsirinde şu açıklamaları yapar: “Onları mümin kadınlar olarak nitelemesi dilleriyle kelime-i şehadeti söylemeleri -tasdik etmeleri- ve buna münafî bir durumun ortaya çıkmadığı veyahut imtihan sırasında imanlarının istikrar bulacağı içindir. “Onları imtihan edin” ibaresi onlara, yemin ettirerek ve zann-ı galiple imanlarının doğruluğuna dair işaretleri inceleyerek onları imtihan edin.” anlamındadır.⁸⁴ Maturidî, konuyla ilgili şu ifadeleri zikreder: “Bilgimizin görünen kısmıyla amel etmek bize elzendir. Şayet iman eden

⁷⁷ **Kur'an**, Zuhurf Süresi, Ayet 61.

⁷⁸ İbn-i Manzur, **a.g.e.**, s. 3084.

⁷⁹ İbn-i Faris, **a.g.e.**, Cilt 4, s. 109.

⁸⁰ Rağıb el-İsfahani, **el-Müfredat**, s. 580, Muhammed Murtaza Huseyn ez-Zebidî, **Tacu'l-Arus**, Cilt 33, s. 127.

⁸¹ Cürcanî, **a.g.e.**, s. 130.

⁸² Nureddin Ahmet b. Mahmut b. Ebu Bekir es-Sâbûnî, **el-Kifaye fi'l-Hidaye** (Tahkik; Muhammed Aruçi), Lübnan: Daru İbn Hazm, 2014, s. 47.

⁸³ **Kur'an**, Mümtehine Süresi, Ayet 10.

⁸⁴ Zemahşerî, **el-Keşşaf**, Cilt 6, s. 95; Benzer ifadeler için, Razi, **a.g.e.**, Cilt 29, s. 306.

kadınların imanları hakkında bir bilgi sahibi değilsek o zaman yapacağımız şey zann-ı galiple hareket etmektir.”⁸⁵

İlim kavramının zan anlamına geldiği Nur, 24/33. Ayetten anlaşılmaktadır. *...فَكَاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا...* “...bedelini ödeyerek hür olmak isteyen köle ve cariyelerinizin –kendilerinde hayır görürseniz/bilirseniz- tekliflerini kabul edin...” Köle ve cariyelerin hürriyetlerine kavuşturulmasının yollarından bir diğeri de bedelini ödemek şartıyla hür olmak isteyen köle ve cariyelerle *mükâtebe* adı verilen bir sözleşmenin yapılmasıdır. İbn-i Aşur, bu ayette geçen ilim kavramını zan ile tefsir eder ve şu açıklamaları yapar: “Köle ve cariyelerinizin kaçmak gibi bir niyetlerinin olmadığını, sadece hür olmak istediklerini *zannederseniz* onlarla *mükâtebe* yapın. Şayet bunu yerine getiremezlerse o zaman tekrar köleliğe geri dönerler”⁸⁶

Yapılan açıklamalar değerlendirildiğinde ilim kavramı, bir şeyde bulunan işaretle o şeyi başka şeylerden ayırt etmektir. Zan kavramında da ilmin alametinin var olduğu göz önünde bulundurulursa zan ile ilim kavramının bir birleriyle ilişkili olduğu söylenebilir.

1.3.4. Hisbân (حِسْبَان) Kavramı

Hisbân, *يَحْسِبُ* – *حَسِبَ* ya da *يَحْسِبُ* – *حَسِبَ* fiil kalıbından türetilmiş mastar bir kelimedir. “Hastalıktan cildi beyazlaşmak, *zannetmek*, saymak, takdir edip ölçmek, yeterlilik (kifayet), şeref, azap, bela” gibi anlamlara gelir.⁸⁷ Farklı türevleriyle beraber Kur’an da toplam 116 yerde geçer.⁸⁸

Ragıp el-İsfahanî, *حِسْبَان* ile ilgili; “diğerini düşünmeksizin iki zıt arasında biri için verilen hüküm, hisbân ibaresinin zanna yakın olduğunu, zan ise; iki zıt arasını düşünerek birinin diğerine galip geldiği (hüküm)” şeklinde açıklar.⁸⁹ İbn-i Manzur, hisbân (*حِسْبَان*) ile husbân (*حُسْبَان*) arasında mana farkı olduğunu, *حُسْبَان* husbânın şer ve azap anlamına geldiğini söyler.⁹⁰ Ferrâ (ö. 207) bu kelimenin zanla ilişkisine dair şu örneği verir; *حَسِبْتُ الشَّيْءَ: ظَنَنْتُهُ.* Ezherî, bu ibarenin zanla ilişkisine dair şu ayet-i kerimeyi zikreder; Talak:

⁸⁵ Maturidî, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 160.

⁸⁶ İbn-i Aşur, **a.g.e.**, Cilt 18, s. 219.

⁸⁷ Ferahidî, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 314.; Ayrc Bknz: Mutarrizî, **el-Muğrib**, Cilt 1, s. 202; İbrahim Mustafa vd., **Mu’cemu’l-Vasit**, s. 171.

⁸⁸ Muhammed Fuad Abdülbaki, **a.g.e.**, s. 200-201.

⁸⁹ İsfahanî, **el-Mufredat**, s. 234.

⁹⁰ İbn-i Manzur, **a.g.e.**, s. 866.; Ebu Bekir Razi, **a.g.e.**, s. 102.

65/3 "وَيَرْزُقُهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ..." "Ve onu hiç beklemediği/zannetmediği yerden rızıklandırır..."⁹¹

Hisban kelimesinin zan ifade ettiği ayetlerden bir tanesi de Âli İmran, 3/142. Ayetidir. "ام حَسْبُكُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ" "Yoksa Allah içinizden cihat edenleri ortaya çıkarmadan ve sabredenleri belirlemeden cennete gireceğinizi mi sanıyordunuz." "Allah yolunda herhangi bir sıkıntı ve belaya uğramadan, zorluklarla sınanmadan, Allah yolunda cihad edenlerle etmeyenler belli olmadan cennete gireceğinizi mi zannettiniz?"⁹²

Hisban kavramının zan anlamında kullanıldığı bir diğer örnek Bakara, 2/273. Ayetidir. "لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أَحْصَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ" "Kendilerini Allah yoluna adadıklarından seyahat ve ticarete imkân bulamayan yoksullara verin. Yoksulluklarını gizli tuttukları için bilmeyen onları zengin sanır. Kendilerini simalarından tanırsın. Onlar insanlara asla el açmazlar. Hâyır için yaptığınız her harcamayı Allah hakkıyla bilmektedir." Bu ayette geçen fakirlerden kasıt suffe ehlidir. Onlar kendilerini ticaret ve diğer işlerden alıkoyarak kendilerini Allah yolunda feda etmişlerdir. Gündüzleri oruç tutar geceleri taat ve ibadetle meşgul olurlardı. Savaş çıktığında peygamber (sav) ile birlikte savaşa çıkarlardı. "Yeryüzünde dolaşmaya gücü yetmeyen" ifadesi; kendilerini cihad etmeye adadıklarından dolayı çalışamayan kimseler anlamındadır. Onlar insanlardan istemedikleri ve sadece Allah'a tevekkül ettikleri için onları görenler, onları zengin zanneder.⁹³

Hisban kavramının zan anlamını verdiği Ankebut, 29/2. Ayetinden anlaşılmaktadır. "أَحْسِبِ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكَوْا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ" "İnsanlar, denenip sınavdan geçirilmeden, sadece "iman ettik" demekle bırakılacaklarını mı sanıyorlar?" Kurtubî, bu ayetin tefsiriyle ilgili şunları söyler: "İbn-i Abbas: Bu ayetteki insanlar ile kast olunan Mekke'de bulunan bir kısım müminlerdir ki, Kureyş müşrikleri bunlara her türlü eza ve cefayı reva görüyordu. Mücahid; 'Yüce Allah, müminleri imtihan etmek amacı ile onlara hem bir teselli hem de Allah'ın müminler için çizmiş olduğu gidişatı –kaderi- (سيرة) müminlere bildirmek için bu ayeti indirmiştir.' Kurtubî, ayetin başındaki أحسب hemzenin takrir ve

⁹¹ Ezherî, *Tehzibu'l-Luga*, Cilt 4, s. 329-333.

⁹² Taberî, *a.g.e.*, Cilt 6, s. 91; Maturidî, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 496; Semerkandi, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 304.

⁹³ Taberî, *a.g.e.*, Cilt 5, s. 24; Maturidî, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 266; Kurtubî, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 372.

azarlama ifade ettiğini söyler ve “hasibe” ibaresini zan ile tefsir eder.⁹⁴ Yukarıda aktarılan pasaj bağlamında zan kavramının hisbân kavramıyla bağlantılı olduğu söylenebilir.

1.3.5. Vehim (وَهُم) Kavramı

Vehim, وَهُمَّ – وَهُمْ – وَهْمًا kalıbından gelen mastar bir kelimedir. Çoğul şekli أُوْهُمَّ dır. Sözlükte “yanılmak, bir şeyi terk etmek, düşmek, bir şeyi karıştırmak, zannetmek” gibi anlamlara gelir. Kalpten geçen düşünceler için vehim ibaresi kullanılır. Tevehhüm, تَوَهَّمُ "تَوَهَّمُ" "gerek var olsun gerek var olmasın bir şeyi hayal etmek veya bir şeyi bir şeye benzetmek” anlamında kullanılan bir kavramdır.⁹⁵

Sözlükte “kuruntu, zan, tahmin, içe doğan şey” anlamındaki **vehm** bilgi değeri açısından “iki önermeden tercihe uzak ve iki kanaatin daha zayıf olanı, gelecekle ilgili zan, tahmin ve hayal” manasında kullanılır. Bazen iki önermeden doğruya yakın olanı için zan, uzak olanı için vehim denilir. Aynı kökten türeyen **tevehhüm** ise “bir şeyin varlığı hakkında tereddüt etme” anlamına gelir.⁹⁶ ظنون / zanun kavramı تَوَهَّمُ/tevehhüm kavramı hakkında tereddüt etme” anlamına gelir.⁹⁶ zanun kavramının mecrasında yer alır.”⁹⁷

“Bazı muhakkikler vehim kavramını şöyle tarif etmişlerdir: Cüz’i ve külli manaların anlaşılmasında nefis, cüz’i manaların anlaşılmasında vehim, külli manaların anlaşılmasında ise akıl kuvvesi kullanılır. Vehim, cüz’iyyatın (manaların) anlaşılmasına yarayan bir idrak kuvvesidir. Vehim zannın en zayıfıdır. Vehim zann-ı fasit olarak kullanılır ilim ise zannı galip olarak kullanılır.”⁹⁸ Zan vakıya (duruma) uygun taraf, vehim ise vakıya uygun olmayan taraftır.⁹⁹

Zan, birinin diğerinden üstün(tercih edilen) olduğu iki emir/durum arasındaki cevaz/izin, tercih edilen zan, tercih edilmeyen ise vehim diye adlandırılır.¹⁰⁰ Feyyumî, vehmin zan anlamında olduğunu söyler.¹⁰¹

Vehim kavramının zan anlamında kullanıldığını Kasas, 28/39. Ayetinden öğrenmekteyiz. *“Firavun ve وَأَسْتَكْبَرَ هُوَ وَجُنُودُهُ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَظَنُّوا أَنَّهُم إِلَيْنَا لَا يُرْجَعُونَ.”*

⁹⁴ Kurtubî, a.g.e. Cilt 16, s. 333-334; Zemahşerî, el-Keşşaf, Cilt 4, s. 532-533.

⁹⁵ İbn-i manzur, a.g.e., s. 4934.

⁹⁶ Ali Durusoy, “Vehim”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 42, İstanbul, 2012, s. 615.

⁹⁷ Ebu Hilal el-Askerî, a.g.e., s. 98.

⁹⁸ Ebu'l-Beka el-Kefevî, el-Külliyat, s. 943.

⁹⁹ Muhammed Abdurrahman Abdulmun'im, Mu'cem Mustalahat ve Elfaz Fıkhiyye, Kahire: Dâr Fazile, 1999, Cilt 2, s. 452.

¹⁰⁰ Tahanevî, a.g.e., Cilt 2, s. 1155.

¹⁰¹ Feyyumî, a.g.e., s. 258,; Tahanevî, a.g.e., Cilt 2, s. 1154.

askerleri, bize döndürülmeyecekleri zannına kapılarak yeryüzünde haksız yere büyüklük tasladılar.” Kurtubî, “Firavun ve ordusu dirilişin olmadığını vehmederek yeryüzünde haksız bir şekilde büyüklük tasladılar” açıklamasında bulunur. Kurtubî, ayeti kerimede geçen zannı tevehhüm ibaresiyle tefsir eder.¹⁰² Yukarıda aktarılan pasaj bağlamında zan ibaresinin vehim ibaresiyle bağlantılı olduğu dile getirilebilir.

Zannın anlam alanına giren kavramları özetleyecek olursak; *Yakîn, tasdiklenmiş ya da temellendirilmiş kesin bilgidir. Zan, kesin olmayan, yanlış olması mümkün olmakla birlikte doğru olması muhtemel bulunan kanaat veya inançtır. Vehim, doğru olma imkânı bulunmakla birlikte yanlış olma ihtimali ağır basan kanaat veya inançtır. Şüphe, doğru ve yanlış olması eşit derece imkân dâhilinde bulunan kanaat veya inançtır.*¹⁰³

Şematik bir şekilde zannın bağlı olduğu kavramları sıralayacak olursak:

Yakîn ← İlim ← Zan ← Şek → Hisban → Vehim

Bu şemadan yola çıkarak Hisban ve Vehim kavramlarının şek ile irtibatlı olduğunu söyleyebiliriz.

Yapılan bu açıklamalar bağlamında zan ve zannın anlam alanına giren kavramları bir örnek üzerinden daha somut bir hale getirebiliriz. Örneğin; karanlık bir ortamda uzaktan görülen bir ipi ip, yılan, ejderha veya başka bir varlık olarak görmek vehim, ipe dair tahminde bulunmak hisbân, ipe doğru yaklaştığımızda o ipin ip veya yılan olma ihtimali zihinde eşit ve her iki ihtimalde mümkünse ve bu iki ihtimale dair işaretler eşit bir şekildeyse şek, o ipe yaklaşarak onun yılan olmadığı kanaatine varıp ip olma fikri - kesin olmamakla beraber- oluşmuşsa zan, o ipe biraz daha yaklaşarak onun hareket etmeyen bir cisim olduğu kanaati hâsıl olup ip olma kanaati zihinde yerleşirse ilim, ipi görüp elini o ipe doğru uzatıp dokunmak ise yakîndir.

1.4. ZAN SÖZCÜĞÜNÜN TÜREVLERİ

1.4.1. Zanîn (ظنين)Türevi

ظنين ibaresi, “مُتَّهَمٌ/muttehem” “sanık-zanlı, töhmet altında olan, itham edilen, suçlanan kişi anlamındadır.”¹⁰⁴ Mutarrizî, ظنين/zanin ibaresi ile ilgili; “لَا تَجُورُ شَهَادَةَ خَائِنٍ وَلَا

¹⁰² Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 16, s. 284.

¹⁰³ Ahmet Hadî Adanalı, **a.g.e.**, s. 425.

¹⁰⁴ Ferahidî, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 80.; ibn-i Faris, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 462.; Mutarrizî, **a.g.e.**, Cilt 2, s. 36.; Firuzabadi, **Kamusu'l-Muhîd**, s. 1213.; İbn-i Dureyd, **a.g.e.**, s. 154.

“*حَائِنَةٌ وَلَا ظَنِينَ فِي وَلَا ءٍ وَلَا قَرَابَةٍ*” velayette ve yakınlıkta zaninin ve hainin şahadeti caiz değildir” açıklamasını yapar.¹⁰⁵ -/zaninin şahadeti caiz değildir ifadesi bu ibarenin dini olarak zanlı olan yani dini bakımından töhmet altında olan kimsenin şahadeti (şahitliği) caiz değildir anlamındadır.¹⁰⁶

ظنين ibaresinin sanık-zanlı anlamında kullanılmış olması vakiyla ilgili işaretlerin netleşmemiş olmasıdır. Çünkü bilgi ile zan arasında gidip gelinmektedir. İşaretler güçlendiğinde ilim olur, aksi takdirde suçsuzluğu ispatlanıncaya kadar zanlı olarak kalır.¹⁰⁷

“*O, gayba ait bilgileri sizden esirgemez.*”¹⁰⁸

Yukarıda geçen ayet-i kerimeyle ilgili Maturidî (ö. 333),¹⁰⁹ Zamahşerî (ö. 538),¹¹⁰ Razî (ö. 604),¹¹¹ Kurtubî (ö. 671)¹¹² gibi müfessirler ظنين ibaresinin ظنين şeklinde okunduğunu ifade etmişler ve bu ibareyi مَثْمٌ şeklinde tefsir etmişlerdir. Ayet-i kerimenin anlamı şöyle olmaktadır: “*Onu, gayb âleminden getirdiği bilgiler konusunda kimse itham edemez.*” Hz. Peygamber almış olduğu vahiy konusunda itham edilecek birisi değildir. Onun almış olduğu haberler cinlerin ve kovulmuş şeytanın sözleri değil Allah’tan almış olduğu vahiydir.

1.4.2. Zanûn (ظنون) Türevi

Bu ibareyle ilgili Zamahşerî, şu açıklamaları yapar; “suyuna güvenilmeyen kuyu, getirdiği habere itibar edilmeyen adam, güvenilmeyen borç.”¹¹³ Ferahidî, bu ibareyle ilgili; “içinde su olup olmadığı belli olmayan kuyu” açıklamasını yapar.¹¹⁴ İbn-i Manzur, bu ibarenin “sahibinin ödeyip ödemeyeceği belli olmayan borç, güvenilmeyen ne varsa hepsi ظنون/zanundur.” ve Hz. Ömer’in şu sözünü nakleder: “*لَا زَكَاةَ فِي الدَّيْنِ الظَّنُونِ*” “şüpheli borcun (sahibinin ödeyip ödemeyeceği belli olmayan borç) zekâtı yoktur.”¹¹⁵

¹⁰⁵ Mutarriżî, **a.g.e.**, Cilt 2, s. 36.

¹⁰⁶ İbn-i Faris, **a.g.e.**, s. 2763.

¹⁰⁷ Ziyad el-Rawashdeh, “**Kur’ân’da İlim Kavramı**” (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, SBE, 2010. s. 181.

¹⁰⁸ **Kur’an**, Tekvir Sûresi, Ayet 24.

¹⁰⁹ Maturidî, **a.g.e.**, Cilt 10, s. 438.

¹¹⁰ Zamahşerî, **el-Keşşaf**, Cilt 6, s. 327.

¹¹¹ Fahreddin er-Razî, **a.g.e.**, Cilt 31, s. 75.

¹¹² Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 22, s. 116-117.

¹¹³ Zemahşerî, **Esasul-Belaga**, Cilt 1, s. 628.

¹¹⁴ Ferahidî, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 80.

¹¹⁵ İbn-i Manzur, **a.g.e.**, s. 2764.

ظنين kelimesi ile ظنون kelimesi arasında şöyle bir farktan söz etmek mümkündür: ظنين / “sanık-zanlı” ibaresinde bazı işaretlerden hareket ederek bir kişi hakkında zanna dayalı olumlu/olumsuz kanaat belirtme vardır, ظنون ibaresinde ise bir şeyin varlığı ile yokluğu arasında gidip gelme, tam emin olamama gibi bir durum söz konusudur.

1.4.3. Zinnetu (ظنّة) Türevi

Bu kelimeye التّهمة töhmet anlamı verilmiştir.¹¹⁶ *Töhmet, bir kimse hakkında zanna dayalı olarak hüküm verme, bir özelliğine, başkalarıyla olan menfaat, akrabalık gibi ilişkilerine veya eylemlerine bakarak bir kimse hakkında zanna dayalı kanaat belirtme ve bu sebeplerden ötürü ona suç isnat etme şeklinde tanımlanabilir.*¹¹⁷

Cevherî, İbn-i Sirin'den şu sözü nakleder: “لَمْ يَكُنْ عَلَيَّ يُظَنُّ فِي قَتْلِ عُمَانَ” “Hz Ali, Hz Osman'ın öldürülmesinde itham edilen (edilecek) birisi değildi.” Cümlede geçen يُظَنُّ yuzannu ibaresi töhmet anlamındadır.¹¹⁸

1.4.4. Mazinne (مظنة) Türevi

Zan kelimesinin türevinden olan bu kelime hakkında İbn-i Manzur, مَعْلَم ma'lem/ bilinen (işaret edilen) dedikten sonra şu cümleyi örnek verir: “إِذَا بَيَّنْتُ يُظَنُّ فِيهِ الشَّيْءَ” içinde bir şey olduğu bilinen ev”.¹¹⁹ Ebu Ubeyd, مظنة mazinnenin “işaretli ev” anlamına geldiğini bildirir.¹²⁰ İbn-i Dureyd (ö. 321); أَيُّ مَظْنَةٍ لَهُ / فُلَانٌ مَعْلَمٌ لِلْخَيْرِ / “iyiliği bilinen kişi” anlamında olduğunu söyler.¹²¹

Yapılan açıklamaların ortak noktasında bir şeyin varlığına dair bir işaretin olmasıdır. Yukarıda aktarılan zannın türevleri ile ilgili ظنون / zanûn kelimesinin şek/şüphe ile irtibatlı olduğu, مظنة / mazinne ibaresinin ise ilim ile irtibatlı olduğu söylenebilir.

1.5. ZAN KAVRAMININ İLİŞKİLİ OLDUĞU FİLLER

Bilgi, zan ve değiştirme fiilleri olarak isimlendirilen fiiller (أفعال الظنّ), ef'alu'l-kulûb (افعال القلوب) olarak da adlandırılırlar. Başına geldikleri isim cümlesinin hem mübtedasını

¹¹⁶Ferahidî, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 80.; İbn-i Faris, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 463.; Mutarrizî, **a.g.e.**, Cilt 2, s. 35.; Firûzâbâdî, **Kamusu'l-Muhîd**, s. 1213.; İbn-i Dureyd, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 154; Mütercim Asım Efendi, **a.g.e.**, Cilt 6, s. 5428.

¹¹⁷ Fahrettin Atar, “Töhmet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 41, İstanbul: 2012, s. 275.

¹¹⁸ Cevherî, **es-Sihah**, s. 2160.

¹¹⁹ İbn-i Manzur, **a.g.e.**, s. 2763,

¹²⁰ İbn-i Faris, **Mucmelu'l-Luga**, s. 599.

¹²¹ İbn-i Dureyd, **Cemheretu'l-Luga**, s. 948.

hem de haberini naspedeler. حَسِبَ / Hasibe, ظَنَّ / Zanne, عَدَّ / Adde, خَالَ / Hale, زَعَمَ / Zaame bu fiiller “zannetmek, sanmak, saymak kendisine öyle gelmek” gibi anlamlara gelirler.

Bu kelimeler aşağıdaki gibi cümle içlerinde kullanılmaktadır: حَسِبْتُ عَلِيًّا عَالِمًا / Aliyi âlim sandım, زَعَمْتُ صَدِيقَكَ شَجَاعًا / Arkadaşını cesur zannettim, ظَنَنْتُ الْعُرْفَةَ فَارِغَةً / Odayı boş zannettim, أَخِيلُ أَبَانَا شَابًا / Babamızı bir genç olarak hayal ediyorum, عَدَيْتَكَ رَجُلًا / Seni adam sandım.¹²²

1.5.1. Hasibe (حَسِبَ) Fiili

Bu fiilin zan ile irtibatını ‘zannın anlam alanına giren kavramlar’ başlığı altındaki yan başlık olan ‘hisban kavramı’ adı altında işlediğimiz için bu fiil ile ilgili tekrar bilgi vermeyi gerek görmüyoruz.

1.5.2. Zaame (زَعَمَ) Fiili

Bu fiilin zan ile irtibatını ‘zannın anlam alanına giren kavramlar’ başlığı altındaki yan başlık olan ‘hisban kavramı’ adı altında işlediğimiz için bu fiil ile ilgili tekrar bilgi vermeyi gerek görmüyoruz.

Bu fiilin zan ile irtibatını ‘zannın anlam alanına giren kavramlar’ başlığı altındaki yan başlık olan ‘hisban kavramı’ adı altında işlediğimiz için bu fiil ile ilgili tekrar bilgi vermeyi gerek görmüyoruz.

Bu ibaresinin zan anlamında geldiği yerlerden bir tanesi de Teğabun, 64/7. Ayetidir. *“İnkârcular asla diriltileceklerini iddia ediyorlar. De ki: “Hayır öyle değil! Rabbime yemin ederim ki mutlaka diriltileceksiniz, ardından yapıp ettikleriniz size bildirilecek.” Bu da Allah’a göre kolaydır.”* Maturidî, bu ayetin tefsirinde şu açıklamalarda bulunur: *“De ki, rabbime yemin ederim ki mutlaka dirileceksiniz* ifadesi iki ihtimali barındırmaktadır. Birincisi; yemin edatının gelmesi haşri te’kid etmeye yöneliktir. Buna binaen Kur’ândaki tüm kasemler bu anlamda (te’kid amaçlı) gelmektedir. Çünkü kasem kâfirlerin töhmetlerini nefyete yöneliktir. İkincisi; *“Müşrikler asla dirilmeyeceklerine dair yemin ederler”* (Nahl, 38) ayetindeki müşriklerin, dirilişin olmayacağına dair yeminlerine mukabil olarak

¹²² Mehmet Maksudoğlu, **Arapça Dilbilgisi**, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012, s. 342.; Mustafa Meral Çörtü, **Arapça Dilbilgisi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2012, s. 274-275; Neclâ Yasdımın, **Adım Adım Kur’ân Dili**, İzmir: Cemre Kitap Yayın Dağıtım, 2012, s. 603.

¹²³ Ferahidî, **Kitâbu'l-Ayn**, s. 183.

¹²⁴ Feyyumî, **Misbahu'l-Münir**, s. 96.; Fîrûzâbâdî, **Kamusu'l-Muhit**, s. 1117.; İbn-i Manzûr, **a.g.e.**, s. 1834-1836.

Allah bu ayette dirilişin olacağına dair Resûlüne yemin ettirmektedir.”¹²⁵ Kurtubî, ayet metninde geçen زعم kavramının ظن anlamında olduğunu söylemiştir.¹²⁶

1.5.3 Hale (خَال) Fiili

خال kelimesi ise خ ي ل kök harflerinden türemiştir ve “tasavvur etmek, zannetmek, varsaymak, benzetmek, bilmek” gibi anlamlara gelir.¹²⁷ Râgıb el-İsfahânî, bu ibareyi uykuda resmedilen resimlere benzetir ve bu ibareyi zanla ilişkilendirir.¹²⁸

Bu ibarenin zanla ilişkisine dair Taha, 20/66. Ayetini zikredebiliriz: **قَالَ بَلْ أَلْفُوا مَا إِذَا** **جِبَالُهُمْ وَعِصِيُّهُمْ يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَى** “O, ‘hayır, siz atın’ dedi. Bir de baktı ki, onların ipleri ve sopaları yaptıkları sihirden ötürü kendisine doğru akıp geliyor gibi görünüyor.” Sa’lebî (ö. 427/1035), ayette geçen “يُخَيَّلُ ibaresinin başındaki يا harfini Ebu Amr’ın تا şeklinde okuduğunu ve bu şekilde okunduğunda sihirbazların asalarına ve iplerine dair bir reddiye olduğu, Ebu Amr’ın dışında kalanlar ise يُخَيَّلُ ibaresinin başındaki harfi, يا harfiyle okuduğunu ve bu şekilde okunduğunda ise sihirbazların sihirlerine ve kurdukları tuzaklara bir reddiye olduğunu söyler. Sihirbazlar, asalarını ve iplerini cıvaya batırmışlar, üzerlerine güneş vurunca cıva hareketlenmiş böylece Hz. Musa onların kendisine doğru geldiğini zannetmiştir. Salebî, ayet metninde geçen “ظَنَّ يُخَيَّلُ” şeklinde tefsir etmiştir.¹²⁹

1.6. ÇOK ANLAMLILIK (VÜCÛH VE NEZÂİR) VE EZDÂD BAĞLAMINDA ZAN

Herhangi bir dildeki bir kelimenin temel anlamının yanı sıra başka anlamlara delâlet etmesine veya bir kelimenin birden fazla anlam kazanmasına çokanlamlılık denir.¹³⁰ Arapçada çokanlamlılık için الأشتراك اللفظي el’İştiraku’l-Lafzi, çok anlamlı kelime için

¹²⁵ Maturidî, **a.g.e.**, Cilt 10, s. 35-36.

¹²⁶ Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 21, s. 10.; Ayrıca Bknz. Şevkanî, **a.g.e.**, Cilt 5, s. 314; Muhammed Ali es-Sabunî, **Safvetü’t-Tefasir**, Kahire, Daru’s-Sabunî, Cilt 3, s. 379.

¹²⁷ İbn-i Manzûr, **a.g.e.**, s. 1304-1305.

¹²⁸ Râgıb el-İsfahânî, **Müfredat**, s. 304.; Zemaşerî, **Esasu’l-Belağa**, Cilt 1, s. 274.

¹²⁹ Ebu İshak Ahmed es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyan/Tefsiru Sa’lebi**, Beyrut: Dâru’l-Hayati’t-Turasi’l-Arabi, 2002, Cilt 6, s. 252, Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 100.

¹³⁰ Sabri Türkmen, “Arapçada Çok Anlamlılık ve Kur’an-ı Kerim”, **Diyanet İlmî Dergi**, 2012, s. 540.; Güven, **a.g.e.**, s.79.; Ali Galip Gezgin, **Tefsirde Semantik Metod**, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018, s. 488.

اللفظ المشترك el'Lafzu'l-Müşterek kavramları kullanılmaktadır.¹³¹ Fıkıh usulündeki “Lafz-ı Müşterek” teriminin tefsir usulündeki karşılığı “el-Vücûh ve'n-Nezâir” dir.¹³²

1.6.1. Vücûh ve Nezâir Bağlamında Zan Kavramı

Kur'ân İlimlerinin (Ulûmu'l-Kur'an) bir alt disiplini olan Vücûh ve Nezâir, Kur'ânda farklı anlamlarda kullanılan kelimeler ile aynı anlamda kullanılan farklı kelimeleri konu edinen bir ilim dalıdır.¹³³

Vücûh ve Nezâir ile ilgili yapılan çalışmalar hicri ikinci asra kadar dayanır. Bu alanda ilk eseri kaleme alan kişinin Mukatil b. Süleyman (ö. 105) olduğu ifade edilmiştir.¹³⁴ Onun bu eseri günümüze kadar ulaşmıştır. Mukatil b. Süleyman'ın ölüm tarihine bakıldığında bu ilim dalının oldukça erken dönemde ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Kaynaklarda tabiinden olan İkrime (ö. 105) ve Ali b. Ebu Talha (ö. 143)'ya vücûh ve nezâirle ilgili eserler nispet edilmişse de bu eserler günümüze kadar ulaşmamıştır.¹³⁵ Bu alandaki eserler genelde “Vücûh ve Nezâir”, “el-Eşbâh ve'n-Nezâir” ve “Mâ İttefeka Lafzuhu ve İhtelefe Ma'nahu” adı altında telif edilmiştir.¹³⁶

1.6.2. Vücûh ve Nezâir Kitaplarında Zan

Vücûh ve Nezâir ile ilgili telif edilmiş kitaplara baktığımızda zan kelimesine şu anlamların verildiğini görmekteyiz:

1.6.2.1. Yakîn (يقين)

Hakka, 69/20 (إِنِّي ظَنَنْتُ أَنِّي مُلَاقٍ حِسَابِيهِ) “Doğrusu ben, hesabımla karşılaşacağımı zaten biliyordum.”

Bakara, 2/46 (الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ) “Onlar kesinlikle rablerine kavuşacaklarını ve ona döneceklerini bilen kimselerdir.”

¹³¹ Muhammed Nureddin el-Müneccid, **el'İştiraku'l-Lafzi Fi'l-Kurâni'l-Kerim**, Dimeşk: Daru'l-Fikr, 1999, s. 29-37.; Ahmet Muhtar Ömer, **İlmu'd-Delale**, Kahire: İlmu'l-Kutub, 1998, s. 147.; Gezgin, **a.g.e.**, s. 492.

¹³² Mesut Okumuş, “Kur'an Yorumunda Çokanlamlı Lafızlara Yaklaşımlar”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 3, s. 47.

¹³³ Mehmet Okuyan, **a.g.e.**, s. 36.

¹³⁴ Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbn-i Cevzî, **Nuzhetu'l-A'yun en-Nevezir fi İlmi'l-Vucûh ve'n-Nezâir**, Irak: Müessesetu'r-Risale, 1987, s. 48.

¹³⁵ **a.g.e.**, s. 53-54.

¹³⁶ Mustafa Karagöz, “Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Süreci –Nezair'in Eş anlamlılık Olarak Tanımlanması Sorunu-”, **Bilimname**, 2008, Cilt 14, Sayı 1, s. 8.

Kehf, 18/53 (وَرَأَى الْمَجْرُمُونَ النَّارَ فَظَنُّوا أَنَّهُمْ مُوَاقِعُوهَا وَلَمْ يَجِدُوا عَنْهَا مَصْرِفًا) *Suçlular ateşi görür görmez “orayı boylayacaklarını iyice anlayacaklar” fakat ondan kurtuluş yolu bulamayacaklar.*

Mukatil b. Süleyman,¹³⁷ Harun b. Musa,¹³⁸ Yahya b. Sellam,¹³⁹ Müberrid,¹⁴⁰ Askerî,¹⁴¹ Nisaburî,¹⁴² Dâmeğânî,¹⁴³ İbnu'l-Cevzî,¹⁴⁴ Dakik en-Nahvî¹⁴⁵ ayet-i kerimelerde geçen zan ibaresinin yakîn anlamında olduğunu söylemişlerdir.

1.6.2.2. Şek/Şüphe (شك)

Casiye, 45/32 (وَإِذَا قِيلَ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَالسَّاعَةُ لَا رَيْبَ فِيهَا قُلْتُمْ مَا نَدْرِي مَا السَّاعَةُ إِنْ نَظُنُّ إِلَّا ظَنًّا وَمَا نَحْنُ بِمُستَيْقِينَ) *(وَإِذَا قِيلَ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَالسَّاعَةُ لَا رَيْبَ فِيهَا قُلْتُمْ مَا نَدْرِي مَا السَّاعَةُ إِنْ نَظُنُّ إِلَّا ظَنًّا وَمَا نَحْنُ بِمُستَيْقِينَ)* *“Allah’ın vaadi gerçektir, kıyamet konusunda da kuşkuya bir yer yoktur denildikçe, “Kıyamet nedir bilmiyoruz, biz bu konuda zannetmenin (şüphe etmenin) ötesinde bir şey yapamayız, kesin bir bilgiye sahip değiliz dediniz.”*

Bakara, 2/78 (وَمِنْهُمْ أُمِّيُونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيٍّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ) *“İçlerinde birtakım ümmîler vardır ki, kitabı bilmezler bütün bildikleri kulaktan dolma şeylerdir. “Onlar sadece zan ve tahminde bulunuyorlar.”*

Fussilet, 41/23 (وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرَدْتُمْ فَأَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ) *“İşte rabbiniz hakkında taşıdığınız bu zannınız” sizi mahvetti, sonunda kaybedenlerden oldunuz.*

¹³⁷ Mukatil b. Süleyman, *el-Eşbah ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Kahire: Dâr Ğarib (thk; Abdullah Şahhate), 2001, s. 322.

¹³⁸ Harun b. Musa, *el-Vücûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Bağdat: Dâr Hürriyye, 1989, s. 374.

¹³⁹ Yahya b. Sellam, *et-Tesarif*, Umman: Dâr Vataniyye, 2008, s. 331.

¹⁴⁰ Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid el-Müberrid, *Ma İttefeka Lafzuh ve İhtelefe Me'nah mine'l-Kur'âni'l-Mecid*, Kuveyt: 1988, s. 53.

¹⁴¹ Ebu Hilal el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, Kahire: Mektebetü Sekafeti'd-Diniyye, 2007, s. 332.

¹⁴² Ebu Abdurrahman İsmail b. Ahmed Nisaburî, *Vücûh Kur'âni'l-Kerim*, Dımeşk: Dâr Seka, 1996, s. 222.

¹⁴³ Ebu Abdullah Huseyn b. Muhammed Dâmeğânî, *el-Vücûh ve'n-Nezâir li Elfazi Kitabillahi'l Aziz*, Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l İlmiyye, s. 332.

¹⁴⁴ Cemaluddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Cevzî, *a.g.e.*, s. 425.

¹⁴⁵ Süleyman b. Dakikî en-Nahvî, *a.g.e.*, Umman: Dâr Ammar, 1985, s. 212.

Mukatil b. Süleyman,¹⁴⁶ Harun b. Musa,¹⁴⁷ Yahya b. Sellam,¹⁴⁸ Müberrid,¹⁴⁹ Askerî,¹⁵⁰ Nisâburî,¹⁵¹ Dâmeğânî,¹⁵² İbnu'l-Cevzî,¹⁵³ Dakik en-Nahvî¹⁵⁴ ayet-i kerimelerde geçen zan ibaresine şek/şüphe anlamını vermişlerdir.

1.6.2.3. Töhmət (التهمة)

(اذْ جَاؤُكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَإِذْ رَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظَّنُونَ)
Ahzab, 33/10 *“Yukarınızdan ve sizden aşağıda bulunan bölgeden üzerinize gelmişlerdi; korkudan gözler kaymış, yürekler ağızlara gelmişti; “bu esnada Allah hakkında olmadık zanlara (töhmetlere) kapılmakta idiniz.”*

(بَلْ ظَنَنْتُمْ أَنْ لَنْ يَنْقَلِبَ الرَّسُولُ وَالْمُؤْمِنُونَ إِلَىٰ أَهْلِيهِمْ أَبَدًا وَزَيَّنَ ذَلِكَ فِي قُلُوبِكُمْ وَظَنَّتُمْ بِاللَّهِ الظَّنُونَ)
Fetih, 48/12 *“Tam aksine siz, resulün ve müminlerin artık ailelerine hiç dönemeyeceklerini sandınız, bu gönlünüze hoş geldi. “Kötü zanna kapıldınız ve kaybedenler siz oldunuz.”*

(وَمَا هُوَ عَلَىٰ الْغَيْبِ بِضَنِينٍ)
Tekvir, 81/24 *“O, gayba ait bilgileri sizden esirgemez.”* Bu ayet-i kerimede kullanılan ضنين ibaresinin ظنين şeklinde de okunduğunu yukarıda zikretmiştik. Mukatil b. Süleyman,¹⁵⁵ Harun b. Musa,¹⁵⁶ Yahya b. Sellam,¹⁵⁷ Nisâburî,¹⁵⁸ Dâmeğânî,¹⁵⁹ İbni Cevzî,¹⁶⁰ Dakik Nahvî,¹⁶¹ Hakim Tirmizî¹⁶² ayet-i kerimelerde geçen zannın töhmət anlamında olduğunu söylemişlerdir.

¹⁴⁶ Mukatil b. Süleyman, **a.g.e.**, s. 322.

¹⁴⁷ Harun b. Musa, **a.g.e.**, s. 374.

¹⁴⁸ Yahya b. Sellam, **a.g.e.**, s. 331.

¹⁴⁹ Müberrid, **a.g.e.**, s. 53.

¹⁵⁰ Ebu Hilal el-Askerî, **a.g.e.**, s. 332.

¹⁵¹ Nisaburî, **a.g.e.**, s. 222.

¹⁵² Dameğânî, **a.g.e.**, s. 332.

¹⁵³ İbn-i Cevzî, **a.g.e.**, s. 425.

¹⁵⁴ Dakikî en-Nahvî, **a.g.e.**, s. 214.

¹⁵⁵ Mukatil b. Süleyman, **a.g.e.**, s. 322.

¹⁵⁶ Harun b. Musa, **a.g.e.**, s. 374.

¹⁵⁷ Yahya b. Sellam, **a.g.e.**, s. 332.

¹⁵⁸ Nisaburî, **a.g.e.**, s. 222.

¹⁵⁹ Dameğânî, **a.g.e.**, s. 332.

¹⁶⁰ İbn-i Cevzî, **a.g.e.**, s. 425.

¹⁶¹ Dakik Nahvî, **a.g.e.**, s. 215.

¹⁶² Hakim Tirmizî, **Tahsilu Nezâiri'l-Kur'ân**, Matbaatu's-Saade, 1969, s. 107.

1.6.2.4. İlim (العلم)

Fussilet, 41/48 (وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَدْعُونَ مِنْ قَبْلُ وَظُنُّوا مَا لَهُمْ مِنْ مَحِيصٍ) “Artık daha önce yaptıkları şeyler onları terk edip kaybolmuş; kendileri de kaçıp kurtulacakları bir yer bulunmadığını anlamışlardır.”

Sâd, 38/24 (وَظَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتَنَّاهُ) “Davud kendisini sınıadığımızı düşündü (bildi)...” Bu ayet-i kerimelerde geçen zan, Dakik Nahvî¹⁶³ ve Hakim Tirmizî¹⁶⁴ ye göre ilim anlamındadır.

1.6.2.5. Hasibe (حسب)

Fussilet, 41/22 (وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَتِرُونَ أَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَا أَبْصَارُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ وَلَكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ) “Vaktiyle siz, ne kulaklarınızın ne gözlerinizin ne de derilerinizin aleyhinizde şahitlik etmesinden sakınıyordunuz, üstelik yaptıklarınızın çoğunu Allah’ın bilmediğini sanıyordunuz.”

İsra, 17/52 (يَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِ وَتَظُنُّونَ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا) “O gün Allah sizi çağıracak ve siz, (dünyada) çok az kaldığınız zannı içinde O’na hamd ederek çağrısına uyacaksınız.”

İnşikâk, 84/14 (إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ) “Zira o, hiçbir zaman rabbine dönmeyeceğini sanırdı (hesaplardı veya ihtimal vermezdi).” Yahya b. Sellam,¹⁶⁵ Dameğânî,¹⁶⁶ İbnü’l-Cevzî’ye göre bu ayetlerde geçen zan, Hasibe anlamındadır.¹⁶⁷

1.6.2.6. Kizb/Yalan (كذب)

Necm, 53/28 (وَمَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا) “ Oysa onların bu konuda bir bildikleri yok; sadece zanna uyuyorlar. Zan ise asla gerçek bilginin yerini tutamaz.” İbn-i Cevzî (ö. 597/1201), Ferrâ’dan naklederek bu ayet-i kerimede geçen zan kelimesinin kizb/yalan anlamında olduğunu söylemiştir.¹⁶⁸

¹⁶³ Dakik Nahvî, a.g.e., s. 212.

¹⁶⁴ Hakim Tirmizî, a.g.e., s. 106.

¹⁶⁵ Yahya b. Selam, a.g.e., s. 331.

¹⁶⁶ Dâmeğânî, a.g.e., s. 332.

¹⁶⁷ İbn-i Cevzî, a.g.e., s. 425.

¹⁶⁸ İbn-i Cevzî, a.g.e., s. 426.

vardır. Çünkü nid (ند-أنداد) cevherdeki iştiraktır Allah ise cevherden münezzehtir.”¹⁷⁷ Rağıb el-İsfahânî'nin açıklamalarına baktığımızda şer ve hayrın siyah ile beyazın veya gece ile gündüzün köken itibarıyla aynı şey (cevher) olduğu aralarında sadece sıfat farkı olduğunu söylemek mümkündür.

Araplar, mana bakımından birbirine zıt iki şeyi tek bir kelimedede ifade ederler ve bu Arapların dilsel bir geleneğidir. الجون Arap dilinde ‘siyah-beyaz’ بيع ‘satmak-satın almak’ الصريم ‘gece-gündüz’ anlamlarına gelir.¹⁷⁸ Ebû Bekr İbnü'l-Enbârî (ö. 328), “Arapların sözlerinin bir kısmı diğer kısmını tamamlar, zira sözün başı sonuyla irtibatlıdır. Bu anlamda hitaptan kast olunan mana sözün tüm kelimeleri ve harfleri bir araya gelip tamamlanmadıkça mana anlaşılmaz. Lafzın iki zıt manaya gelmesi caizdir. Çünkü önce lafız geçer, iki manadan hangisine delalet ettiği sonradan gelen kelimelerle anlaşılır. Konuşma anında ise sadece tek bir mana kast edilir. Şairin şu sözünde olduğu gibi:

كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا الْمَوْتَ جَلٌّ وَالْفَتَى يَسْعَى وَيُلْهِبُهُ الْأَمَلُ

Ölüm dışında her şey değersiz (küçük) dir.

*İnsan ise didinir, onu umut ayakta tutar.*¹⁷⁹

Yukarıdaki beyitte geçen جَلٌّ ibaresi hem büyük hem de küçük (değersiz) anlamlarına gelir şairin beyitte kullandığı mana küçük (değersiz) anlamındadır.”¹⁸⁰ Bu kelime (جلل), bu anlamda (küçük, değersiz) Kur'an-ı kerimde geçmez. Bu kelime “yüce, büyük, ulu” anlamında Kur'ân-ı kerimde geçer. Örneğin: تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ: “Azamet (ululuk, yücelik) ve kerem sahibi rabbinin adı ne yücedir!”¹⁸¹ Ayetinde geçen ذِي الْجَلَالِ kelimesi büyük, yüce anlamındadır.¹⁸²

Ezdâd, bünyesinde iki farklı mana barındırdığı için çokanlamlı kelimelerin bir türü olarak kabul edilmiştir.¹⁸³ Suyutî, ezdâdı, çokanlamlılığın bir türü olarak kabul eder.¹⁸⁴

¹⁷⁷ Rağıb el-İsfahânî, **el-Müfredât**, s. 503.

¹⁷⁸ Suyutî, **el-Muzhîr**, Cilt 1, s. 387; Ayşe Meydanoğlu, “Kitabu'l-Ezdâd Özelinde Ebü't-Tayyib el-Lugavî'nin Ezdâd'dan Kabul Etmediği Kelimeler”, **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, Cilt 22, Sayı 2, 2018, s. 973.

¹⁷⁹ Abdulmuttalip Arpa, **a.g.e.**, s. 91.

¹⁸⁰ Muhammed b. Kasım el-Enbârî, **Kitabu'l-Ezdâd**, s. 2-8-9.

¹⁸¹ **Kur'an**, Rahman Sûresi, Ayet 78.

¹⁸² Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 20, s. 173.; Şahin Güven, **a.g.e.**, s. 103.

¹⁸³ Muharrem Çelebi, “Ezdâd”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul: 1995, Cilt 12, s. 77.

¹⁸⁴ Suyutî, **el-Muzhîr**, Cilt 1, s. 387-388.; Muharrem Çelebi, “Ezdâd”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul: 1995, Cilt 12, s. 78.

Kitâbu'l-Ezdâd yazarları ezdâdın varlığını kabul etmişlerdir. Yukarıda çokanlamlılık ve ezdâd ile ilgili yaptığımız açıklamalar bağlamında zan kavramının da çokanlamlı bir kelime olduğu söylenebilir.¹⁸⁵

Bu başlık altında incelemeye çalışılan ezdâd kelimelerin Arap dilinde olduğu gibi müfessirler arasında da aynı kelimenin iki karşıt anlamda kullanılmasıyla ilgili birkaç örnek vermektir.

أسرَّ ibaresi hem gizlemek hem de açığa çıkarmak anlamında kullanılan bir kelimedir. Ali Luğavî,¹⁸⁶ İbnu'l Enbârî,¹⁸⁷ Kutrub,¹⁸⁸ Asmaî,¹⁸⁹ Ebû Hâtim Sicistânî,¹⁹⁰ ve İbnü's-Sikkît¹⁹¹ kelimeyi ezdâddan saymışlardır.

Bu ibare Yunus, 10/54. Ayetinde hem gizlemek hem de açığa vurmak şeklinde tefsir edilmiştir: **وَلَوْ أَنَّ لِكُلِّ نَفْسٍ ظَلَمَتْ مَا فِي الْأَرْضِ لَافْتَدَتْ بِهِ وَأَسْرُوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوُا الْعَذَابَ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ** *Haksızlık yapmış olan her insan, dünyadaki her şey kendisinin olsa (o gün) kurtulmak için onu feda ederdi. Onlar azabı gördükleri vakit pişmanlıklarını içlerinde saklayacaklar. Onlar hakkında adaletle hüküm verilecek, kendilerine haksızlık edilmeyecektir.* Taberî,¹⁹² bu ayetin tefsirinde şunları dile getirir: “Müşriklerin reisleri, azabı gördükleri ve cehenneme gireceklerini anladıkları zaman, dünyadayken onların ardından gidenlerden bu pişmanlıklarını gizlerler.” Razî, “أسرُوا النَّدَامَةَ” ibaresi, mazi fiiliyle gelmiş hâlbuki kıyamet gelecekte olacak bir hadisedir. Çünkü kıyamet gelecekte kesin vuku bulacağı içindir ki, Allah gelecekte yaşanacak bir olayı geçmişte yaşanmış gibi haber vermiştir. Bilki, أسرَّ ibaresi hem gizlemek hem de açığa çıkarmak anlamına gelen ezdâd kelimelerdendir. Bu ibarenin (أسرَّ) gizlemek manasında olduğu açıktır.” Açıklamasını yapar.¹⁹³ Kurtubî,¹⁹⁴ de ayette geçen أسرُوا ibaresinin gizlemek anlamında olduğunu; Maturidî,¹⁹⁵ ise ibârenin hem gizlemek hem de açığa vurmak (izhar) anlamında olduğunu fakat kast edilen anlamın açığa vurma anlamında olduğunu söyler.

¹⁸⁵ Hasirîzâde Elif Efendi, **en-Nûru'l-Furkân fi Şerhi Lugati'l-Kur'ân**, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015, Cilt 2, s. 64.

¹⁸⁶ Ebû Tayyib Ali el-Luğavî, **Kitâbu'l-Ezdâd fi Kelami'l-Arab**, s. 230.

¹⁸⁷ Muhammed b. Kasım el-Enbârî, **Kitâbu'l-Ezdâd**, s. 45.

¹⁸⁸ Ebû Ali Muhammed Kutrub, **Kitâbu'l-Ezdâd**, Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1984, s. 89.

¹⁸⁹ Abdülmelik b. Kurayb Asmaî, **Kitâbu'l-Ezdâd**, Beyrut: Matbaatu Katulikiyye, 1912, s. 21.

¹⁹⁰ Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed Sicistânî, **Kitâbu'l-Ezdâd**, Beyrut: Matbaatu Katulikiyye, 1912, s. 114.

¹⁹¹ Ebû Yusuf Yakup b. İshak es-Sikkît, **Kitâbu'l-Ezdâd**, Matbaatu Katulikiyye, 1912, s. 176.

¹⁹² Taberî, **a.g.e.**, Cilt 12, s. 192.

¹⁹³ Razî, **a.g.e.**, Cilt 17, s. 117.

¹⁹⁴ Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 11, s. 8.

¹⁹⁵ Maturidî, **a.g.e.**, Cilt 6, s. 52.

Ezdâd'ın Kur'an'daki bir diğer kullanımına örnek olarak **قُرء** kelimesini örnek olarak verebiliriz. Ali Luğavî,¹⁹⁶ İbnu'l Enbârî,¹⁹⁷ Asmaî,¹⁹⁸ Ebû Hâtim Sicistânî,¹⁹⁹ İbnu's Sikkît²⁰⁰ kelimeyi ezdâddan saymışlardır.

Bu ibare Bakara, 2/228. Ayetinde hem temizlik hem de hayız anlamında tefsir edilmiştir: **وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرءٍ** *Boşanan kadınların kendileri üç âdet/temizlik dönemi görünceye kadar beklerler.*

a) Hayız Dönemi: Ömer b. Hattab, Abdullah b. Mes'ud, Ali b. Ebû Talip, İbni Abbas, Mücahid ve Süddî; "**قُرء**" kelimesi "hayız" anlamındadır.

b) Temizlik Dönemi: Hz. Ayşe, Zeyd b. Sabit, İbni Ömer, Evzaî, Sevrî; "**قُرء**" kelimesi "temizlik" anlamındadır.²⁰¹

عَسْعَسَ ibaresi hem karanlık hem de aydınlık manasına gelir. Ali Luğavî,²⁰² İbnu'l Enbârî,²⁰³ Kutrub,²⁰⁴ Asmaî,²⁰⁵ Ebû Hâtim Sicistânî,²⁰⁶ İbnu's Sikkît²⁰⁷ kelimeyi ezdâddan saymışlardır.

Bu ibarenin hem karanlık hem de aydınlık anlamını verdiği yerlerden bir tanesi de Tekvir, 81/17. Ayetidir. **وَاللَّيْلِ إِذَا عَسْعَسَ** "*kararmakta/aydınlanmakta olan geceye and olsun!*"

a) Kararma: Mücahid,²⁰⁸ Mukatil b. Süleyman,²⁰⁹ Zemahşerî,²¹⁰ bu görüşler.

b) Aydınlanma: İbn-i Abbas, Katade, Dahhak, Taberî,²¹¹ Razî,²¹² bu görüşler.

¹⁹⁶ Ali Luğavî, **a.g.e.**, s. 359.

¹⁹⁷ İbnu'l Enbârî, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁹⁸ Asmaî, **a.g.e.**, s. 5.

¹⁹⁹ Ebû Hâtim Sicistânî, **a.g.e.**, s. 99.

²⁰⁰ İbnu's-Sikkît, **a.g.e.**, s. 163.

²⁰¹ Taberî, **a.g.e.**, Cilt 4, s. 88-93.

²⁰² Ali Luğavî, **a.g.e.**, s. 307.

²⁰³ Enbârî, **a.g.e.**, s. 32.

²⁰⁴ Kutrub, **a.g.e.**, s. 122.

²⁰⁵ Asmaî, **a.g.e.**, s. 7-8.

²⁰⁶ Sicistânî, **a.g.e.**, s. 97.

²⁰⁷ İbnu's-Sikkît, **a.g.e.**, s. 167.

²⁰⁸ Semerkandî, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 453.

²⁰⁹ Mukatil b. Süleyman, **a.g.e.**, Cilt 4, s. 602.

²¹⁰ Zemahşeri, **a.g.e.**, Cilt 6, s. 325.

²¹¹ Taberî, **a.g.e.**, Cilt 24, s. 160-161.

²¹² Razi, **a.g.e.**, Cilt 31, s. 73.

Hem kesin bilgi, hem de şüpheli bilgi anlamına gelen *zan* (ظَنٌّ), Asmaî,²¹³ Sicistanî,²¹⁴ İbnu's Sikkî,²¹⁵ Ali Luğavî,²¹⁶ İbnu'l Enbarî,²¹⁷ Kutrub²¹⁸ gibi müellifler tarafından ezdâddan sayılmıştır.

Aşağıdaki ayetlerde geçen *zan* kavramı kimi müfessirler tarafından ezdâddan sayılmış ve farklı değerlendirmelere konu edilmiştir. Bu ibare Bakara, 2/46. Ayetinde yakîn anlamında tefsir edilmiştir. “الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلاقُوا رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ” *Onlar kesinlikle rablerine kavuşacaklarını ve O'na döneceklerini bilen kimselerdir.*” Ünlü müfessir Taberî, Arapların karanlık ve aydınlığı “سُدْفَةٌ” (karanlık) kelimesi ile isimlendirdikleri gibi yakîn ve şekki de *zan* ile adlandırdıklarını söyler.²¹⁹ Semerkandî,²²⁰ İbn-i Âtiyye,²²¹ Beğavî,²²² İbn-i Cevzî,²²³ Ebu Hayyan²²⁴ ayet-i kerimede geçen *zan* ibaresini yakîn olarak tefsir etmişlerdir.

Zan kavramı Casiye, 45/24. Ayetinde şüphe anlamında tefsir edilmiştir. وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُم بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ “Bir de şöyle demektedirler: “Bu dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur. Ölürüz, yaşarız. Bizi öldüren ise zamandan başkası değildir.” Hâlbuki onların bu konuda bir bilgileri yoktur, zannetmekten başka bir şey yaptıkları yok.” Taberî,²²⁵ Mekki b. Ebi Talip,²²⁶ Semânî,²²⁷ Vehbe Zuhaylî²²⁸ ayeti kerimede geçen *zan* ibaresini şek olarak tefsir etmişlerdir.

1.7. KUR'ÂN'DA ZAN KAVRAMI VE ZAN ÇEŞİTLERİ

Zan kavramı, 48'i Mekkî, 21'i de Medenî olmak üzere toplamda 69 yerde geçer. Mekkî surelerin 21'inde, Medenî surelerin ise 11'inde olmak üzere toplam 32 sûrede bu kavram zikredilir. Mekkî sûrelerde 19 defa mazi fiiliyle 12 kere muzari 14 defa isim

²¹³ Asmaî, **a.g.e.**, s. 34.

²¹⁴ Sicistanî, **a.g.e.**, s. 76.

²¹⁵ İbnu's-Sikkî, **a.g.e.**, s. 188.

²¹⁶ Ali Luğavî, **a.g.e.**, s. 284.

²¹⁷ Enbarî, **a.g.e.**, s. 3.

²¹⁸ Kutrub, **a.g.e.**, s. 71.

²¹⁹ Taberî, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 623.

²²⁰ Semerkandî, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 116.

²²¹ İbn-i Âtiyye el-Endülüsî, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 137.

²²² Ebu Muhammed Hüseyin b. Mes'ud el-Beğavî, **Tefsiru'l-Beğavî/Meâlimu't-Tenzil**, Riyad: Dâr Tayyibe, Hicri 1409, Cilt 1, s. 90.

²²³ İbn-i Cevzî, **Zadu'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir**, Beyrut: Mektebetu'l-İslamî, 1984, Cilt 1, s. 76.

²²⁴ Ebu Hayyan el-Endülüsî, **Bahru'l-Muhit**, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Cilt 1, s. 341.

²²⁵ Taberî, **a.g.e.**, Cilt 21, s. 98.

²²⁶ Mekki b. Ebu Talip, **Tefsiru'l-Hidaye ila Buluği'n-Nihaye**, by, 2007, s. 6791.

²²⁷ Ebu Muzaffer Semânî, **Tefsiru'l-Kuran**, Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997, Cilt 5, s. 143.

²²⁸ Vehbe Zuhaylî, **Tefsiru'l-Münir**, Dimeşk: Daru'l-Fikr, 2009, Cilt 13, s. 143.

formunda, medenî sûrelerde ise 7 defa mazi 8 kere muzari 8 defa da isim kalıbında gelir. Zan kavramı; mushaftaki sıralamaya göre ilk olarak Bakara sûresinde, nüzul sıralamasına göre ise ilk olarak Necm sûresi 23. âyette müşriklerin herhangi bir delile ve kanıta dayanmadan putlara tapmaları, melekleri Allah'ın kızları olarak isimlendirmeleri, bunu yaparken de müşriklerin tamamen asılsız bilgi ve kuruntular peşinden gittiklerinden haber verir. Kur'ân'da zan kavramının olumsuz anlamda kullanılmasının nedenlerinden biri de zan karşısında ilmin üstünlüğünü vurgulamaktır.²²⁹ Ayetin devamında müşriklere hitaben Allah'tan kendilerine delil ve hidayetin geldiğinden bahseder.

1.7.1. Kur'an'da Zan Çeşitleri

Hucurat suresinin 12. Ayet-i kerimesi bize zannın çeşitlerinin olduğunu haber vermektedir. *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُم بَعْضًا* “*Ey iman edenler! Zannın çoğundan sakının; çünkü bazı zanlar günahdır. Gizlilikleri araştırmayın, birbirinizin gıybetini yapmayın; herhangi biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? Bak bundan tiksindiniz! Allah'a itaatsizlikten de sakının. Allah tövbeleri çokça kabul etmektedir, rahmeti sonsuzdur.*²³⁰

Bu ayet-i kerimenin nüzul sebebini Kurtubî tefsirinde şöyle zikreder: “Hz. Peygamber (sav) yolculuğa çıkacağı vakit muhtaç olan birini durumu iyi olan iki kişinin yanına gönderir muhtaç olan kişi de onların hizmetini görürdü. Selman'ı da bu şekilde iki kişinin hizmetine verdi. Selman eve geldi uykusuna direnemeyip yattı. O iki kişiye de herhangi bir şey hazırlamadı. O iki kişi geldiklerinde yiyecek bir şey bulamadılar. O iki kişi Selman'a ‘Git bize Peygamberden bir yiyecek iste’ dediler. O da gitti. Peygamber (sav) kendisine ‘Üsame b. Zeyd’e git ve ona: Eğer yanında artan bir yiyecek varsa sana vermesini söyle’ dedi. Üsame b. Zeyd Peygamber (sav)’in hazinedarı idi. Selman ona gitti, Üsame: ‘Yanımda bir şey yok’ dedi. Bunun üzerine Selman öbür iki arkadaşına dönüp durumu anlattı. O iki kişi de ‘Onun yanında bir şeyler vardı fakat cimrilik etti’ dediler. Sonra Selman'ı bazı sahabilerin yanına gönderdiler, Selman onların yanından da eli boş dönünce o ikisi: ‘Şayet biz Selman'ı Sümeiha kuyusuna göndersek, onun suyu dahi kurur’ dediler. Sonra Üsame'nin yanında bir şey olup olmadığını öğrenmek için

²²⁹ Ahmet Hadi Adanalı, a.g.e., s. 406.

²³⁰ Kur'an, Hucurat Sûresi, Ayet 12.

gittiler. Peygamber (sav) onları görünce şöyle dedi: ‘Nasıl olur da ben sizin ağızlarınızda yemiş olduğunuz etin belirtilerini görüyorum’ Onlar: ‘Ey Allah’ın Resûlü Allah’a yemin ederiz ki biz bugün ne et ne de başka bir şey yemedik’ dediler. Bunun üzerine Peygamber (sav): ‘Fakat sizler Selman’ın ve Üsame’nin etini yiyip durdunuz’ buyurdu. Bunun üzerine ‘Ey iman edenler! Zannın birçoğundan kaçının, çünkü zannın bir kısmı günahtır’ buyruğu indi.”²³¹ Kurtubî’den aktarılan bu pasajda bu iki sahabi, hem Selman hakkında hem de Üsame hakkında asılsız zanlar besledikleri söylenebilir.

Bu ayet-i kerimede geçen “zandan çok sakının” şeklindeki tercümenin²³² doğru olmadığı ifade edilebilir. Çünkü ayet-i kerimede kullanılan *الظن كثيرا* ifadesi *اجتنبوا* kelimesini değil *الظن* kelimesini nitelemektedir. Dolayısıyla ayet-i kerimenin anlamı “zannın birçoğundan sakının” şeklinde olmalıdır. Zira ayet-i kerime, devamında bazı zanları istisna etmiştir.²³³ Bu ifade de gösteriyor ki bir kısım zanlar günah bir kısmı ise günah değildir.²³⁴

Bu ayetten, gerçek bilgi ve kanıt değil, tahmin (asılsız bilgi)’ye dayalı verilen hükmün (zan) yasak olduğunu öğrenmekteyiz.²³⁵

Zan, bazı durumlarda iyi, bazı durumlarda kaçınılmaz, bazı durumlarda bir dereceye kadar caiz olup daha fazlası caiz değildir. Bazı durumlarda da tamamen caiz değil aksine yasaktır. Bunun içindir ki, ayetten zandan mutlak surette sakınmamızı değil zannın çoğundan sakınmamızı istemiştir. Bu ilahi uyarıdan, kişinin zanna dayanan bir kanaat elde etmeye çalışırken veya bir kimse hakkında karar vermek için harekete geçerken bunları düşünüp taşınıp ölçmesi ve bu zannın günah olup olmayacağını göz önüne alması gerektiği sonucu çıkmaktadır.²³⁶

Bu ayet-i kerimeden yola çıkarak zannı iki kısımda inceleyebiliriz.

1.7.1.1. Hüsn-ü Zan

Hüsn-ü zan, *حُسن* ve *ظن* kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşan birleşik bir sözcüktür. Sözlükte; “Bir kimsenin veya bir hadisenin iyiliği hakkındaki vicdanî ve iyi

²³¹ Kurtubî, *a.g.e.*, Cilt 19, s. 396.

²³² Mehmet Okuyan, *Kur’an-ı Kerimde Çok Anlamlılık*, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013, s. 428.

²³³ Maturidî, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 336.

²³⁴ Taberî, *a.g.e.*, Cilt 21, s. 373-374.

²³⁵ Hayrettin Karaman Mustafa Çağrıncı İbrahim Kâfi Dönmez Sadrettin Gümüş, *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006, Cilt 5, s. 96.

²³⁶ Ebu’l-Al’â el-Mevdudî, *Tefhimu’l-Kur’an*, Mehmet Han Kayani, Yusuf Karaca vd., İstanbul: İnsan Yayınları, 1991, Cilt 5, s. 451-452.

kanaat, bir kimse veya bir olay hakkında iyi fikirde bulunup iyi olacağını düşünmek” anlamında kullanılan bir kavramdır.²³⁷

Zannın bir kısmı ahlaken beğenilmiş ve dinen makbul görülerek övülmüştür. Söz gelimi Allah, Peygamber ve müminler hakkında hüsn-ü zanda bulunmak, insanlar hakkında güzel zanlar beslemek hüsn-ü zan kategorisinde değerlendirilmiştir.²³⁸

Hasan-ı Basrî; “Âdemoğlunun ameli rabbine karşı beslemiş olduğu *zanna* göredir. Mümin rabbi hakkında hüsn-ü zan besler ve hüsn-ü amel işler, kâfir ve münafık ise Allah hakkında su-i zan besler ve sû-i amel işler.²³⁹ Maturidî, hüsn-ü zannın caiz olduğunu ve günah olmadığını belirtir.²⁴⁰

Kur’ân-ı Kerimde “Hüsn-ü Zan” kavramı yerine “Zannu’l-Hayr” kavramı kullanılmaktadır. “Zannu’l-Hayr” ibaresi Nur Suresinin 12. Ayetinde şöyle geçmektedir: *لَوْ لَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنفُسِهِمْ خَيْرًا وَقَالُوا هَذَا إِفْكٌ مُّبِينٌ* “*Bunu işittiğiniz zaman mümin erkekler ve mümin kadınlar birbiri hakkında hüsn-ü zan beslemeleri ve ‘Bu apaçık bir iftiradır’ demeleri gerekmez miydi?* Ayet-i kerimede geçen “Zannu’l-Hayr” ifadesi, mümin erkek ve mümin kadınların Hz. Aişe (r.a) annemize atılan iftira karşısında müminlerin annesi hakkında hüsn-ü zanda bulunup bunun büyük bir iftira olabileceğini ifade etmeleri gerektiği ile ilgilidir. Zemahşerî, bu ayet-i kerimeyi tefsir ederken şunları söyler: “Mümin, din kardeşi ile ilgili bir dedikodu işittiğinde yapması gereken şey, bu konuda işi şüphe ile değil, zan (hüsn-ü zan) ile karşılamak ve bir mümin hakkında hayır düşünmesi gerektiğine binaen Haşa! Bu apaçık bir iftiradır demektir.”²⁴¹

1.7.1.2. Sû-i Zan

Sû-i zan, سوء ve ظن kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşan birleşik bir sözcüktür. Sözlükte, “kötü zanna sahip olmak, başkasının hareketini kötü zannetmek, kötü fikir beslemek” gibi anlamlara gelir.²⁴² Sû-i zan, herhangi bir araştırma ve görgü tanığı

²³⁷ Mevlüt Sarı, **el-Mevarid**, Bahar Yayınları, s. 239; Abdullah Yeğin, **Yeni Lugat**, Yeni Asya Yayınları, s. 781; Ferit Devellioğlu, **Lugat**, Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları, 2010, s. 1362.

²³⁸ Mevdudî, **a.g.e.**, Cilt 5, s. 451.

²³⁹ Taberî, **a.g.e.**, Cilt 20, s. 413.

²⁴⁰ Maturidî, **a.g.e.**, Cilt 9, s. 336.

²⁴¹ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, Cilt 4, s. 274.

²⁴² Mevlüt Sarı, **a.g.e.**, s. 636; Abdullah Yeğin, **a.g.e.**, s. 782; Ferit Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 1362.

olmaksızın yapılırsa günahtır ve caiz değildir.²⁴³ Hayır ehli hakkında yapılan sû-i zan kötüdür, kötü insanlar hakkında ise su-i zan beslenilebilir.²⁴⁴

“Sû-i zan, bir kimsenin başka bir kimseye sebepsiz yere kötü düşünce beslemesi veya başkaları ile ilgili kanaat ve görüşlerinde daima sû-i zannı ön plana alması yahut dış görünüşleri ve hareketleri iyi bir insan olduğunu gösteren kişilere sû-i zan beslemesidir. Mesela bir kimsenin herhangi bir sözü ve hareketinde iyilik ve kötülük ihtimali eşit olup bizim de sırf sû-i zandan hareket ederek onu kötülüğe yorumlamamız sû-i zandır ve günahtır. Örneğin, iyi bir insan bir topluluktan kalkıp giderken kendi ayakkabısı yerine başka birinin ayakkabısını giyse, bizim de onu çalmak niyeti ile yaptığını karar vermemiz bir sû-i zandır. Hâlbuki bu davranış dalgınlıktan da kaynaklanmış olabilir.”²⁴⁵

Sû-i zan ifadesi, Kur’ân’da münafıkların ve müşriklerin Allah hakkında besledikleri su-i zan bağlamında gelmektedir: **“وَيَعَذِّبُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ الظَّالِمِينَ بِاللَّهِ** ” **ظَنَّ السُّوءِ...”** “Erkek olsun, kadın olsun, Allah hakkında kötü zan besleyen münafıkları ve müşrikleri de cezalandırsın...”²⁴⁶ Müşrikler, Müslümanlar hakkında sû-i zan yaparak Allah’ın Müslümanlara yardım etmeyeceklerine Müslümanların Mekke’ye giremeyeceklerine, Hz. Peygamber (sav) ve müminlerin ailelerine kavuşamayacaklarına dair sû-i zan besliyorlardı.²⁴⁷ Allah müşriklerin su-i zannını boşa çıkardı ve Müslümanlar hem muzaffer olarak Mekke’ye girdiler hem de ailelerine kavuştular.

Sû-i zan ifadesi Fussilet, 41/22-23. Ayetlerinde cehennem ehlinin Allah hakkında su-i zanlarının yanlış olduklarına dair bir beyanda gelmektedir: **وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَتِرُونَ أَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَا أَبْصَارُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ وَلَكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ، وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ** “Vaktiyle siz, ne kulaklarınızın ne gözlerinizin ne de derilerinizin aleyhinizde şahitlik etmesinden sakınıyordunuz; üstelik yaptıklarınızın çoğunu Allah’ın bilmediğini sanıyordunuz. İşte rabbiniz hakkında taşıdığınız bu zannınız sizi mahvetti, sonunda kaybedenlerden oldunuz.” İbni Mes’ud (r.a)’un şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Ben Kâbe’nin örtüsüyle örtünmüştüm. Yanıma karınlarının yağı bol, anlayışı kıt üç kişi geldi. İkisi Sakifli biri de Kureyşli idi. Bunlardan birisi; ‘Size göre Allah söylediklerimizi işitir mi?’ dedi. Bunu üzerine ikisi, ‘Konuştuğumuz zaman (yüksek sesle) seslerimizi

²⁴³ Maturidî, a.g.e., Cilt 9, s. 336.

²⁴⁴ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, **Fethu’l-Kadir**, Cilt 5, s. 86.

²⁴⁵ Mevdudî, a.g.e., Cilt 5, s. 451.

²⁴⁶ **Kur’an**, Fetih Suresi, Ayet 6.

²⁴⁷ Taberî, a.g.e., Cilt 21, s. 248; Maturidî, a.g.e., Cilt 9, s. 295; Kurtubî, a.g.e., Cilt 19, s. 302.

duyarsak, O'da seslerimizi duyar. Aksi halde duymaz' dediler. Ben bunu Hz. Peygamber (sav)'e anlattıktan sonra وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَتِرُونَ وَمَا كُنْتُمْ تُسْتَتَرُونَ ayeti nazil oldu. Ayette geçen *Gizlenmiyordunuz* ifadesi, sizler ahirette azalarınız aleyhinize şahitlik eder diye dünyada iken sakınıp bu şahitlikten korkarak günahları terk etmiyordunuz anlamındadır.”²⁴⁸

“Rabbiniz hakkında taşıdığınız şu zannınız sizi mahvetti.” Bu ayetin tefsiriyle ilgili Razî, şu açıklamalarda bulunur: “Bu (ayet), Allah hakkında herhangi bir şeyin bilgisinin O'nun ilmi dışında olduğunu zanneden kimsenin helak olan kimselerden olacağına dair sarih bir nastır. Ehli Tahkik; “Zan iki kısımdır; Allah hakkında hüsnü zan ve fasit (sû-i) olan zan. Hüsn-ü zan Allah'ın rahmeti ve fazlı hakkında hüsn-ü zan beslemektir. Kabih (sû-i) zan ise fasittir ki; bazı durumların Allah'tan gizli olduğunu sanmaktır. Katade şöyle demiştir: “Zan, iki çeşittir. Kurtaran zan ve mahveden zan. Kurtaran zanna gelince; ‘Onlar rablerine döneceklerini zanneden/bilen kimselerdir.’ Helak edici zanna gelince; ‘Rabbiniz hakkında taşıdığınız şu zannınız sizi mahvetti’ ayetinde ifade ettiği zandır.” Hasan-ı Basrî şöyle demiştir; “Temenniler bir takım kimseleri öyle oyaladı ki, sonunda dünyadan hiçbir sevapları olmaksızın çekip gittiler. Buna karşılık bunlardan her hangi bir kimse; ben rabbim hakkında hüsn-ü zan besliyorum der, hâlbuki o yalan söylemektedir. Eğer rabbi hakkında güzel zan beslemiş olsaydı güzel amellerde bulunurdu diyerek ‘rabbiniz hakkında taşıdığınız şu zannınız sizi mahvetti’ ayetini okudu.”²⁴⁹

1.8. HADİSLERDE ZAN KAVRAMI

Bu bölümde zan kavramının anlam alanını daha iyi kavramak için hadislerde zan kavramının nasıl kullanıldığına dair örnekler vereceğiz.

1.8.1. Kesin Bilgi

أَخْبَرَنَا سُؤَيْدُ بْنُ نَصْرٍ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ، عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ أَنَّهَا قَالَتْ: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا اغْتَسَلَ مِنَ الْجَنَابَةِ غَسَلَ يَدَيْهِ، ثُمَّ تَوَضَّأَ وَضُوءَهُ لِلصَّلَاةِ، ثُمَّ اغْتَسَلَ، ثُمَّ يَخْلُلُ بِيَدِهِ شَعْرَهُ حَتَّى إِذَا ظَنَّ أَنَّهُ قَدْ أَرَوَى بَشْرَتَهُ أَفَاضَ عَلَيْهِ الْمَاءَ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ، ثُمَّ غَسَلَ سَائِرَ جَسَدِهِ»

Aişe (r.anhâ)'den rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: “*Resûlullah (sav) cünüplükten dolayı gusledeceği zaman ellerini yıkar sonra namaz abdesti gibi abdest alır ve gusle başlardı. Sonra saçlarının dibi ıslak olduğunu zannedinceye (anlayıncaya) kadar*

²⁴⁸ Kurtubî, a.g.e., Cilt 18, s. 407.

²⁴⁹ Razî, a.g.e., Cilt 27, s. 118; Taberî, a.g.e., Cilt 20, s. 414.

saçlarını ovalar başına üç defa su döktükten sonra vücudunun diğer bölgelerini yıkardı.”²⁵⁰

Hız. Peygamber (sav) gusledeceği zaman suyu saç diplerinin ıslak olduğunu kesin bir şekilde anlayıncaya kadar parmaklarıyla saçlarını ovalardı. Buharî şarihlerinden olan olan Bedruddin el-Aynî, bu hadiste geçen zannın yakîn anlamına geldiğini zikreder.²⁵¹

حَدَّثَنَا هَنَادٌ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُهُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرِو قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي، عَنْ جَدِّي، قَالَ: سَمِعْتُ بِلَالَ بْنَ الْخَارِثِ الْمُرَنِّيَّ، صَاحِبَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "إِنَّ أَحَدَكُمْ لَيَتَكَلَّمُ بِالْكَلِمَةِ مِنْ رِضْوَانِ اللَّهِ مَا يَظُنُّ أَنْ تَبْلُغَ مَا بَلَغَتْ فَيَكْتُوبُ اللَّهُ لَهُ بِهَا رِضْوَانَهُ إِلَى يَوْمِ يَلْقَاهُ، وَإِنَّ أَحَدَكُمْ لَيَتَكَلَّمُ بِالْكَلِمَةِ مِنْ سَخَطِ اللَّهِ مَا يَظُنُّ أَنْ تَبْلُغَ مَا بَلَغَتْ، فَيَكْتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِ بِهَا سَخَطَهُ إِلَى يَوْمِ يَلْقَاهُ"

Haris el-Müzeni'den rivayete göre şöyle demiştir: Resûlullah (sav)'den işittim şöyle buyuruyordu: “Sizden biriniz Allah'ın rızasını kazanacak bir söz söyler de bu sözün Allah'ın rızasını kazanma yolunda neler kazandıracaklarını bilemez. Fakat Allah bu sözü yüzünden kendisine kavuşuncaya kadar rızasını ona gerekli kılar. Yine sizden biriniz bir söz söyler de bu sözüyle Allah'ın gazabını kendine çekmiş olur da bu söylediği sözle Allah'ın gazabından ne kazanacağını bilemez. Fakat Allah bu sözü yüzünden kendisine kavuşacağı güne kadar ona gazab eder.”²⁵²

İbn-i Battal: “Bu hadis, dünyada, kişiye en büyük belanın dili olduğuna dair bir delildir. Kim kendini ondan korursa, şerrin çoğundan kendini korumuş olur”²⁵³ açıklamasında bulunur. İnsan, hangi sözlerinin Allah'ın rahmetini kazandıracaklarını veya Allah'ın azabına uğratacaklarını tam olarak bilemez. Kişiye düşen görev konuşmadan önce söyleyeceklerini düşünüp daha sonra düşündüklerini konuşmaya dökmektir.

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ الرَّهْرِيُّ الْبَصْرِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا مَالِكُ بْنُ سَعِيدٍ أَبُو مُحَمَّدٍ التَّمِيمِيُّ الْكُوفِيُّ قَالَ: حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، وَ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ، قَالَا: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «يُؤْتَى بِالْعَبْدِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيَقُولُ اللَّهُ لَهُ: أَلَمْ أَجْعَلْ لَكَ سَمْعًا وَ بَصَرًا وَ مَالًا وَ وَلَدًا، وَ سَخَّرْتُ لَكَ الْأَنْعَامَ وَ الْحَرثَ، وَ تَرَكَتَكَ

²⁵⁰ Nesaî, Gusûl ve Teyemmüm, 16.

²⁵¹ Bedruddin Ebu Muhammed Mahmut b. Ahmet el-Aynî, *Umdetu'l-Kari Şerhu Sahihi'l-Buharî*, Lübnan, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2001, Cilt 3, s. 329.

²⁵² Tirmizî, Züht, 12; İbni Mâce, Fiten, 12.

²⁵³ İbn-i Hacer el-Askalanî, *Fethu'l Bâri Şerhu Sahihi'l-Buharî*, Riyad, Daru's-Salam, 2000, Cilt 11, s. 375.

تَرَأْسُ وَ تَرْبِيعٌ فَكُنْتَ تَظُنُّ أَنَّكَ مَلَاقِي يَوْمِكَ هَذَا؟ فَيَقُولُ: لَا، فَيَقُولُ لَهُ: الْيَوْمَ أَنَسَاكَ كَمَا نَسَيْتَنِي» وَمَعْنَى قَوْلِهِ: الْيَوْمَ أَنَسَاكَ، يَقُولُ: الْيَوْمَ أَتْرُكُكَ فِي الْعَذَابِ.

Ebû Hureyre (r.a.)’den rivâyete göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurdu: “*Kıyamet günü bir kul Allah’ın huzuruna getirilir ve Allah ona şöyle der: ‘Sana göz, kulak, mal ve evlat vermedim mi? Hayvanlar ve ekinler vermedim mi? Seni önder (saygın) yapmadım mı? Bugün bu şekilde benimle buluşacağını da biliyordun değil mi?’ O kimse hayır ya rabbi diyecek Allah (c.c.)’da şöyle diyecek: Önceden sen beni ve bugünleri unuttuğun gibi bu gün de ben seni unutacağım.*”²⁵⁴

Bugün seni unutacağım sözü, seni azaba uğratacağım anlamındadır.²⁵⁵ Hadiste geçen zan ibaresi kesin bilme anlamındadır çünkü kıyamet günü hakkında şüphe yoktur.

عن أبي هريرة، عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه قال: "يُنْصَبُ لِلْكَافِرِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَقْدَارُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ، وَإِنَّ الْكَافِرَ لَيَرَى جَهَنَّمَ وَيَظُنُّ أَنَّهَا مَوَاقِعَتُهُ مِنْ مَسِيرَةِ أَرْبَعِينَ سَنَةً"

Ebu Hureyre (r.a.)’den rivayetle Resulullah (sav) şöyle buyurdu: “*Kâfir cehennemini kırk yıl öteden görür ve oraya gireceğini anlar.*”²⁵⁶

İnsan, Allah’ın emir ve nehiyelerine göre yaşamadığı vakit kendi akıbetinin ne olduğunu anlar. Cehennemini göreceği vakit orayı gireceğini de öğrenmiş olur. Çünkü insanın amelleri, akıbetinden haber verir. Dolayısıyla burada kullanılan zan, kesin bilme şeklinde anlaşılabilir.²⁵⁷

بَكَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ، عَنْ عَمْرَةَ، عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَا زَالَ يُوصِينِي جِبْرِيلُ بِالْجَارِ، حَتَّى ظَنَنْتُ أَنَّهُ سَيُورَثُهُ»

Aişe (r. anhâ)’den rivayet olunduğuna göre, Resulullah (sav) şöyle buyurmuştur: “*Cebrail komşu hakkında bana o kadar tavsiyede bulundu ki neredeyse komşuyu komşuya varis kılacak zannettim.*”²⁵⁸

Burada geçen komşu, inanan inanmayan, dost düşman, yabancı yerli, zararı dokunan zararı dokunmayan herkesi kapsar. Miras, hissi ve manevi olmak üzere iki

²⁵⁴ Tirmizî, Kıyamet, 6.

²⁵⁵ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim el-Mübârekfûrî, (Tashih eden; Abdulvehhab Abdullatif) **Tuhfetü’l-Ahvezi Şerhu Camii’t-Tirmizî**, Kahire, Daru’l-Fikr, 1967, Cilt 7, s. 115.

²⁵⁶ İbn-i Hibban, **Kitabu-İhbar**, Cilt 16, s. 349.

²⁵⁷ Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 13, s. 308.

²⁵⁸ Buharî, Edep, 28; Müslim, Bir, 42; Tirmizî, Bir, 28; İbni Mâce, Edep, 4.

kısımdır. Hadiste geçen miras hissi mirastır. Manevi mirasa örnek ise ilim bırakmaktır.²⁵⁹ Hadiste geçen "حَتَّى ظَنَنْتُ" ibaresi kesin bilgi şeklinde anlaşılabilir çünkü Cebrail (as) Hz. Peygamber (sav)'e komşuya iyilik hakkında ısrarcı olması Hz. Peygamber (sav) de kesin bir kanaat oluşturacak düzeye gelmiştir.

حَدَّثَنَا زُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ، حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ، أَخْبَرَنِي أَبِي عَنْ عَائِشَةَ أَنَّ رَجُلًا قَالَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "إِنَّ أُمَّيْ افْتَلَيْتُ نَفْسَهَا، وَإِنِّي أَظُنُّهَا لَوْ تَكَلَّمْتُ تَصَدَّقْتُ، فَلِي أَجْرٌ أَنْ أَتَصَدَّقَ عَنْهَا؟ قَالَ: نَعَمْ."

Aişe (r.anhâ)'den rivayet edildiğine göre, bir adam Resûlullah (sav)'e gelerek şöyle dedi: "Annem aniden öldü. Konuşabilseydi, sadaka vereceğini zannediyorum. Şimdi ben onun yerine sadaka versem ona sevap olur mu? Resûlullah (sav): 'Evet' dedi."²⁶⁰

İbn-i Hacer bu hadisle ilgili şu açıklamaları yapar: "Bu hadis, ölen kimsenin niyetine sadaka vermenin caiz olduğuna bir delildir. Bu hadiste geçen zan, zann-ı galiptir."²⁶¹ İbn-i Hacer'in zann-ı galip şeklinde anlamlandırmasını kesin bilgi şeklinde anlayabiliriz. Nitekim Nevevî, bu hadiste geçen zannı kesin bilgi şeklinde değerlendirmiştir.²⁶²

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَمْرٍو وَبْنُ السَّرْحِ، أَخْبَرَنَا بَنُ وَهْبٍ، أَخْبَرَنِي يَحْيَى بْنُ أَبِي، عَنْ زَبَّانٍ، بَنِ فَاوِدٍ، عَنْ سَهْلِ بْنِ مُعَاذِ الْجُهَنِيِّ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ وَعَمِلَ بِمَا فِيهِ، أُنْبِسَ وَالِدَاهُ تَاجًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ، ضَوْءُهُ أَحْسَنُ مِنْ ضَوْءِ الشَّمْسِ فِي بُيُوتِ الدُّنْيَا لَوْ كَانَتْ فِيكُمْ، فَمَا ظَنُّكُمْ بِالَّذِي عَمِلَ بِهَذَا؟

Sehl b. Muaz el-Cühenî (r.a.) babasından rivayet ederek Resûlullah (sav)'ın şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: "Kur'an okuyup onunla amel eden kimsenin anne ve babasına kıyamet gününde bir taç giydirilir. O tacın aydınlığı dünyada evlerinizde bulunan aydınlıktan daha parlaktır. O halde siz Kur'an'ı bizzat öğrenip yaşayan kimsenin durumunu bir düşünün!"²⁶³

Hadis-i şerife göre Kur'an'ı okumak ve onun hükümleriyle amel etmek kıyamet gününde büyük bir mutluluğa nail olmak demektir. Anne ve baba, çocuğuna Kur'an öğretirlerse onlara verilecek mükâfat ile ilgili Allah Resulü (sav) bir benzetme yapmıştır. Peki ya Kur'an'ı okuyup ta onunla amel edene verilecek mükâfatı bir düşünsenize?

²⁵⁹ Aynî, a.g.e., Cilt 22, s. 170; İbn-i Hacer, a.g.e., Cilt 10, s. 543.

²⁶⁰ Müslim, Vasiyet, 12; Nesaî, Vasiyet, 7.

²⁶¹ İbn-i Hacer, a.g.e., Cilt 5, s. 478.

²⁶² Muhyiddin Ebû Zekeriya en-Nevevî, el-Minhac fi Şerhi Sahihi Müslim, Beytu'l-Efkârî'd-Devliyye, 2000, s. 1038.

²⁶³ Ebû Davud, Salât, 348.

Şüphesiz Kur'ân ile amel edenin mükâfatı daha çok ve daha güzel olacaktır. Dolayısıyla hadiste geçen zan, kesinlik anlamında olabilir.

حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ أَبِي أُوَيْسٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي مَالِكٌ، عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ، قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ، حَدَّثَنَا وَكَيْعٌ عَنْ سُفْيَانَ، عَنْ عَلْقَمَةَ بْنِ مَرْثَدٍ، عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ بَرْدَةَ، عَنْ أَبِيهِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ " حُرْمَةُ نِسَاءِ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ، كَحُرْمَةِ أُمَّهَاتِهِمْ. وَمَا مِنْ رَجُلٍ مِنَ الْقَاعِدِينَ يَخْلُفُ رَجُلًا مِنَ الْمُجَاهِدِينَ فِي أَهْلِهِ، فَيَخُونُهُ فِيهِمْ، إِلَّا وَقَفَ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، فَيَأْخُذُ مِنْ عَمَلِهِ مَا شَاءَ. فَمَا ظَنُّكُمْ؟ "

Süleyman b. Büreyde babasından naklederek; Resûlullah (sav)'ın şöyle buyurduğunu söyler: "Mücahidlerin hanımları evlerinde oturan erkeklere anneleri gibi haramdır. Evinde oturanlardan bir erkek, mücahidlerden bir adama ailesi hususunda vekil olur da sonra ona ihanet ederse, vekil kalan kimse kıyamet gününde mücahid için durdurulur ve mücahide şöyle denilir; 'Şu ailen hususunda sana vekil olmuştu. Onun iyiliklerinden dilediğin kadarını al' denir. Resûlullah (sav) bize dönüp; (Mücahidin onun sevabını alıp almama hususundaki tutumunun nasıl olacağı hakkında) 'Zannınız nedir?' diye sordu."²⁶⁴

Ebu Davud'un şarihi olan el-Makdisî, bu hadisin şerhinde şunları zikreder: "Allah için cihada çıkan mücahidlerin eşleri, vekil olarak kendilerine emanet edilen kişilere anneleri gibi haramdır. Vekil olanlar, annelerine nasıl saygı gösteriyorlarsa aynı saygıyı mücahidlerin hanımlarına da göstermeleri gerekir. Aynı şekilde mücahidlerin çocuklarına iyi davranmak kendi çocuklarına iyi davranmakla eş değerdir. ما ظنكم ibaresindeki ما edatı, soru edatıdır. Yani siz, kıyamet gününde böyle bir tablonun ortaya çıkmasından şüphe duyar mısınız? Yani "şüphe etmeyin" anlamındadır."²⁶⁵ Allah için savaşa giden mücahidin emanetine geride kalan Müslümanlar sahip çıkmalıdır. Müslüman elinden ve dilinden emin olunan kimse olduğuna göre mücahidlerin geride bıraktığı eşleri ve çocukları hakkında da Müslümanlar üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmelidirler. Müslüman emanete ihanet ettiğinde Allah bunun hesabını elbette soracaktır. Hadiste mücahidin değerine dair aynı zamanda bir atıf da söz konusudur. Hadisin şerhinde geçen "şüphe etmeyin" ifadesini kesinlik anlamında anlayabiliriz.

²⁶⁴ Müslim, İmâre, 139; Ebû Davud, Cihad, 11.

²⁶⁵ Ahmet b. Hüseyin b. Hasen er-Remlî el-Makdisî (Tahkik; Eymen Seyyid Abdulfettah, Seyyid Mahmud), Şerhu Süneni Ebu Davud Li İbni Reslan, Daru'l-Fellah, 2016, 1. Baskı, Cilt 11, s. 57.

1.8.2. Kanaat, Görüş

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ: حَدَّثَنَا عَبِيدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى، عَنْ إِسْرَائِيلَ، عَنْ سِمَاكِ، أَنَّهُ سَمِعَ مُوسَى بْنَ طَلْحَةَ بْنِ عَبِيدِ اللَّهِ، يُحَدِّثُ عَنْ أَبِيهِ، قَالَ مَرَرْتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي نَخْلٍ، فَرَأَى قَوْمًا يَلْقَحُونَ النَّخْلَ، فَقَالَ: مَا يَصْنَعُ هَؤُلَاءِ؟ قَالُوا: يَأْخُذُونَ مِنَ الذَّكْرِ فَيَجْعَلُونَهُ فِي الْأُنْتَى، قَالَ: مَا أَظُنُّ ذَلِكَ يُعْنِي شَيْئًا، فَبَلَّغَهُمْ، فَتَرَكَوهُ، فَتَرَلُّوا عَنْهَا، فَبَلَّغَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: إِنَّمَا هُوَ الظَّنُّ، إِنْ كَانَ يُعْنِي شَيْئًا فَاصْنَعُوهُ، فَإِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ، وَإِنَّ الظَّنَّ يُخْطِئُ وَيُصِيبُ، وَلَكِنْ مَا قُلْتُ لَكُمْ: قَالَ اللَّهُ، فَلَنْ أَكْذِبَ عَلَى اللَّهِ

Simak (r.a.)’dan rivayete göre bizzat kendisi Musa b. Talha b. Ubeydullah’ın babasından şu şekilde aktardığını bize bildirmiştir: “Resûlullah (sav) ile birlikte bir hurma bahçesinin yanından geçtik. Resûlullah (sav) aşı yapan o toplumu gördü ve: ‘Şu adamlar ne yapıyorlar?’ diye sordu. Şöyle cevap verdiler: Onlar erkek hurma ağacından bir parça alıp dişi hurma üzerine koyuyorlar. Resûlullah (sav): ‘Bu yaptıklarının bir fayda vereceğini zannetmem.’ Dedi. Resulullah (sav)’ın Bu sözü onlara ulaştınca, onlar da bu işi bıraktılar ve ağaçlardan indiler. Bu olay Resûlullah (sav)’e ulaştınca şöyle buyurdu: O söylediğim benim zannımdan ibarettir. Eğer bu yapılan iş bir fayda sağlayacaksa onu yapınlar. Ben de ancak sizin gibi bir beşerim. Zan bazen isabet eder bazen de isabet etmez. Ben Allah şöyle buyurdu diye size bir şeyler söylersem bu konuda yanılma ve hata olmaz.”²⁶⁶

Müslim, sahihinde bu hadisi “Resûlullah (sav)’ın şer’an söylediklerine imtisalin vacip olması, kendi görüşü olarak dünya maişetlerine ait söylediklerine imtisalin vacip olmaması babı” başlığı altında zikreder ve “Size dininizden bir şey emredersem onu alın, kendi görüşümden bir şey emredersem ben ancak ve ancak bir beşerim” ifadesi yer almaktadır. Bu sözünün anlamı; dünyaya ait bir şeyi kendi re’yimle emredersem, ben de sizin gibi bir insanım, benim re’yim de sizin re’yiniz gibidir. Ona tabi olmak vacib değildir demektir. Fakat Resûlullah (sav), şer’i bir meselede ictihadda bulunursa re’yi ile amel ümmetine de vacib olur.²⁶⁷

Kadı İyaz’a (ö. 544) göre, bu örnekte Hz. Peygamber (sav), dünyevi konularda kendi kanaatini, zannını ve tecrübesini bildirmekte, fakat onun kanaatine, zannına ve tecrübesine muhalif bir durum ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla dini mahiyet taşımayan ve dünyevi olan bu gibi durumlarda, insanlara dair dini bir mesaj barındırmadığından Hz. Peygamber’in bu konularda hata etmesi caizdir. Zira bu gibi durumlarda Hz.

²⁶⁶ İbn-i Mâce, Ruhun, 15; Müslim, Fedail, 139.

²⁶⁷ Nevevî, a.g.e., s. 1446.

Peygamber'in mertebesini düşürecek bir durum söz konusu değildir. Bunlar alışılmış günlük işlerdir. Tecrübesi daha çok olan ve onlarla daha çok meşgul olan, daha çok bilgi sahibi olur.²⁶⁸ Bu hadiste kullanılan zan kavramı kanaat, görüş anlamında kullanılmıştır.

أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ بُنْدَارٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ يَعْنِي غُنْدَرًا، قَالَ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا قَرَةَ الْبَاهِلِيَّ، يُحَدِّثُ، عَنْ الْمُهَاجِرِ الْمَكِّيِّ، قَالَ: سَأَلَ جَابِرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ الرَّجُلِ يَرَى الْبَيْتَ، أَيْرَفَعُ يَدَيْهِ؟ قَالَ: «مَا كُنْتُ أَظُنُّ أَحَدًا يَفْعَلُ هَذَا إِلَّا الْيَهُودَ، حَجَجْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَلَمْ نَكُنْ نَفْعَلُهُ»

Câbir b. Abdullah (r.a.)'a Kâbe'yi gören kimsenin ellerini yukarı kaldırıp kaldırmayacağı soruldu, o da şöyle cevap verdi: “*Bunu Yahudilerden başkasının yapacağını zannetmem. Biz Resulullah (sav) ile birlikte Hac yaptık fakat böyle bir şey yapmadık.*”²⁶⁹

Bu hadisin sıhhatiyle ilgili eleştiriler yapılmış²⁷⁰ olsa da biz yapılan eleştirilere değinmeden sadece *zan* kavramının kullanım alanını tespit etmeyi amaçladık. Bu hadiste Cabir b. Abdullah Yahudilerin Kâbe'yi görünce ellerini kaldırdıklarına dair görüşünü dile getirmektedir. Bu hadiste geçen zan kavramının kanaat, görüş anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz. Zira hadisin başka bir rivayetinde “*ما كنت أرى أحدا يفعل هذا إلا اليهود*” cümlesindeki “*أرى*” ibaresi, “*أظن*” şeklinde şerh edilmiştir.²⁷¹

1.8.3. Hüsn-ü Zan

Kalıp olarak hüsn-ü zan terkibi Kur'an'da geçmediği halde hadislerde bizatihi geçmektedir.

حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، حَدَّثَنَا حَمَّادٌ، حَدَّثَنَا نَصْرُ بْنُ عَلِيٍّ، عَنْ مَهْنَأِ أَبِي شَيْبَةَ، قَالَ أَبُو دَاوُدَ: "وَلَمْ أَفْهَمْهُ جَيِّدًا" عَنْ حَمَّادِ بْنِ سَلَمَةَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ وَاسِعٍ، عَنْ شَتَّيرِ، قَالَ: نَصْرُ بْنُ نَهَارٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ نَصْرٌ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ "حُسْنُ الظَّنِّ مِنْ حُسْنِ الْعِبَادَةِ"

Ebû Hureyre (r.a.)'den rivayet edildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “*Hüsn-i zan ibadetin güzelliğindedir.*”²⁷²

²⁶⁸ H. Musa Bağcı, **Beşer Olarak Hz. Peygamber**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014, s. 406.

²⁶⁹ Nesaî, Menasik, 122; Ebu Davud, Menasik, 45.

²⁷⁰ Ebu Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim el-Hattabî, **Mealimu's-Sünen**, Halep, Matbaatu İlmiyye, 1933, I. Baskı, Cilt 2, s. 191.

²⁷¹ el-Makdisî, **a.g.e.**, Cilt 8, s. 486.

²⁷² Ebû Davud, Edep, s. 90.

İnsan, Allah hakkında her zaman hüsn-ü zan beslemelidir. Zira insanı yaratan Allah insana hiçbir zaman zulüm etmeyeceğine göre insan en zor zamanlarında en sıkıntılı anlarında bile olsa şeytanın kışkırtmalarına aldırmandan Allah hakkında her zaman hüsn-ü zan yapmalıdır.

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ يَحْيَى. أَخْبَرَنَا يَحْيَى بْنُ زَكَرِيَّا عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ أَبِي سُوَيْبَانَ، عَنْ جَابِرٍ قَالَ: سَمِعْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَبْلَ وَفَاتِهِ بِثَلَاثٍ، يَقُولُ: "لَا يَمُوتَنَّ أَحَدُكُمْ إِلَّا وَهُوَ يُحْسِنُ بِاللَّهِ الظَّنَّ"

Cabir b. Abdillâh (r.a.), Ben Resûlullah (sav)'ı ölümünden üç (gün) önce şöyle derken işittim: "Hiç biriniz Allah'a Hüsn-ü zanda bulunmanın dışında bir hal üzere ölmesin."²⁷³

Burada kastedilen husus, ölüm döşegine düşen müminin Allah'ın rahmet ve mağfiretine kuvvetle ümit bağlamasıdır. Mümin, sağlığında hem Allah'ın rahmetinden ümidini kesmeyecek, hem de Allah'ın azabından korkacak ve azabı gerektirecek fenalıklardan kaçınmaya daima gayret edecektir. Bunun içindir ki mümin, korku ve ümit arası bir hayat yaşamalıdır. Ölüm döşeginde ise ümit tarafı, korku tarafına ağır basmalıdır. Bu da Allah'ın af ve mağfiretine dair ayet ve hadisleri okuyup düşünmek, müminler için vaad edilen ilahi mükâfatları düşünmekle gerçekleşir.²⁷⁴

عَنْ وَائِلَةَ بْنِ الْأَسْقَعِ، سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: أَنَا عِنْدَ ظَنِّي عَبْدِي بِي، فَلْيُظَنَّ بِي مَا شَاءَ.

Resulullah (sav) şöyle buyurdu: "Allah şöyle buyuruyor: Ben kulunun zannı üzereyim beni dilediği gibi zannetsin."²⁷⁵

Hasan-ı Basrî; "İnsan Allah'ı nasıl zannederse, amellerini de o zanna göre ayarlar. Bir mümin, Allah hakkında doğru bir zanna sahipse amelleri de doğru olur."²⁷⁶ Hadiste geçen zan, hüsn-ü zan anlamındadır.

حَدَّثَنَا أَبُو الْقَاسِمِ بْنُ أَبِي ضَمْرَةَ نَصْرَ بْنَ مُحَمَّدِ بْنِ سَلِيمَانَ الْجَمَصِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنَا أَبِي، قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَبِي قَيْسٍ النَّصْرِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَمْرٍ؛ قَالَ: رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَطُوفُ بِالْكَعْبَةِ

²⁷³ Müslim, Cennet, 19.

²⁷⁴ Nevevî, a.g.e., s. 1670.

²⁷⁵ İbn-i Hibban, **Kitabu'r-Rekaik**, Cilt 2, s. 401.

²⁷⁶ Mevdudî, a.g.e., Cilt 5, s. 187.

وَيَقُولُ " مَا أَطِيبَ رِيحِكَ! مَا أَعْظَمَ حُرْمَتَكَ! وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ! لَحُرْمَةُ الْمُؤْمِنِ أَعْظَمُ عِنْدَ اللَّهِ حُرْمَةً مِنْكَ، مَالِهِ وَدَمِهِ، وَأَنْ نَنْظُنَّ بِهِ إِلَّا خَيْرًا "

Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamber (sav)'in Kâbe'yi tavaf ederken şöyle dua ettiğini söyler: “(Ey Kâbe!) Sen ne güzelsin ve senin kokun ne güzeldir. Senin azametine ve azametinin kutsallığına hayranım. Muhammed'in canı (kudret) elinde olan (Allah)'a yemin ederim ki, müminin hürmeti Allah katında senin hürmetinden şüphesiz daha büyüktür. Müminin malı, kanı ve hakkında hüsn-ü zanda bulunma kutsallığı (seninkinden üstündür)”²⁷⁷

“Müminin kanı ve malı nasıl dokunulmazsa aynı şekilde mümin hakkında (gereksiz yere) sû-i zan beslemekte dokunulmazdır. Mümin hakkında sadece hüsn-ü zan yapılabilir.”²⁷⁸

1.8.4. Sû-i Zan

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ، عَنْ مَالِكٍ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ، عَنِ الْأَعْرَجِ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "إِيَّائِمُ وَالظَّنُّ فَإِنَّ الظَّنَّ أَكْذَبُ الْحَدِيثِ، وَلَا تَحَسَّسُوا، وَلَا تَجَسَّسُوا"

Ebû Hureyre (r.a.)'den rivayet edildiğine göre Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Zandan sakınınız. Zan sözlerin en yalanıdır. Başkasının konuşmalarını dinlemeyin, casusluk etmeyin.”²⁷⁹

“Casusluk etmeyin yani insanların ayıplarını araştırmayın ve onların gizli hallerinden haberdar olmaya çalışmayın. Buradaki zandan sakınınız ibaresi, sû-i zan ile ilgilidir.”²⁸⁰

1.9. ISTILAHÎ AÇIDAN ZAN KAVRAMI

Zan kavramı birçok dini disiplinin ıstılahı olarak da kullanılmıştır. Kavramın İslami ilimlerde hangi anlamlarda kullanıldığı ve kazandığı anlamların ne olduğu konumuz açısından önem arz etmektedir. Bu bölümde İslami disiplinlerde geçen kat'i bilgi ve zanni bilgiye dair açıklamalarda bulunulacaktır. Kat'i ve zanni bilgiye dair tartışmalara değinmeden kat'i ve zanni delilin ne olduğu, zanni delil ile kastedilen bilgi türü, mütevatir ve ahad haberlerle ilgili açıklamalar yapılacaktır. Konu iki disiplin açısından açıklanmaya

²⁷⁷ İbn-i Mace, Fiten, 2.

²⁷⁸ Muhammed Fuad Abdulkaki, **Şerhu Suneni İbn-i Mace**, Daru'l-İhya Li'l-Kutubi'l-Arabiyye, s. 1297.

²⁷⁹ Ebû Davud, Edep, 56; Tirmizi, Edep, 56.

²⁸⁰ Hattabî, **Mealimu's-Sünen**, Cilt 4, s. 123; Nevevî, **a.g.e.**, s. 1537.

çalışılacak Usûlü'l-Fıkh ve Kelam açısından zanni delil ile kast edilenin ne olduğuna dair nakillerde bulunulacaktır.

1.9.1. Fıkıh Usûlünde Zanni Delil

Dini bilgi kesinlik açısından kat'i bilgi ve zanni bilgi şeklinde iki kısımda incelenmiştir. Kat'i bilgi zanni bilginin zıddı olarak kullanılmıştır. Kat'i bilgi dini bir konuda kesinlik ifade eder, bu tür bilgide şüphe ve derecelendirme gibi bir durum söz konusu olamaz. Yani kat'i bilgide şu bilgi diğerinden daha üstündür gibi bir durum olamaz. Bu tür bilginin kaynağı mütevatir haberdir. Mütevatir haberin kaynağına nispeti kesindir. İnanç esasları, ibadetler, helaller ve haramlar gibi meseleler kat'idir. Dini bilginin önemli bir kısmı ise zanni olarak nitelendirilmiştir. Zanni bilgi kesinlik ifade etmeyen bilgi anlamındadır. Böyle bir bilginin zanni olarak nitelendirilmesi ahad haberle bize geldiği içindir. Bu tür bilginin kaynağına nispeti kesin olmadığı için zanni olarak nitelendirilmiştir ve bu tür bilgilerde derecelendirme ve tenakuz söz konusu olabilmektedir.²⁸¹

Usûlü'l-fıkhın en önemli meselelerinden bir tanesi de kat'ilik ve zannilik meselesidir. Zira İslam dini temelde kat'iyata ve zanniyata dayanır. Dinde asıl meseleler kesindir ve onlarda şüphe söz konusu olamaz. Fer'i meselelerin çoğu ise zanna dayanır.²⁸²

1.9.1.1. Mütevatir Haberin Tanımı ve Bilgi Değeri

Mütevatir haber, aralarında yalan söyleme ihtimali bulunmayan kalabalık bir grubun, yine kendileri gibi yalan üzere bir araya gelme ihtimalleri bulunmayan kalabalık bir gruptan, muttasıl (aralarında kopukluk olmaksızın) bir şekilde rivayet ettikleri haberdir.²⁸³

İmam Malik, Hanbeli âlimlerinden İbn-i Kudame, Gazali, Maliki âlimi Bâci, Şâfi âlimi Şirazî, Hatip el-Bağdadî gibi âlimler, mütevatir haberin ilim (kesin bilgi) ifade ettiğini söylemişlerdir.²⁸⁴ Serahsî, mütevatir haberin kesin bilgi ifade ettiğini, mütevatir

²⁸¹ Sahip Beroje, "Zanni Bilginin Mahiyeti, Dindeki Yeri ve Önemi, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Cilt 9, Sayı 2, 2017, s. 951.

²⁸² Yahya Abdulhadi Ebu Zine, **Menhecu'l-Kat' ve'z-Zan fi Usûlü'l-Fıkh**, (Risaletü-Macestr), Gazze, Camiatu'l-İslamiyye, Külliyyetü's-Şeria ve'l-Hukuk, 2010, s. 2.

²⁸³ Talat Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016, s. 34; Zekiyuddin Şaban (çev.). İbrahim Kâfi Dönmez, **İslam Hukuk İlminin Esasları**, Ankara: TDVY, 2015, s. 75.

²⁸⁴ Muhammed Ahmet Ebu Zehra, **Mâlik Hayatuhu ve Asruh**, Dâru'l-Fikri'l-Arabi, 2. Baskı, 1952, s. 310; Ebu Muhammed Muvaffakuddîn Ahmet b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisî, **Ravzatu'n-Nazır ve Cennetu'l-Munazır fi Usûlü'l-Fıkh**, Beyrut: Müessesetü'r-Riyan, 1998, Cilt 1, s. 288; Ebu Hamid

haberinin kesin bilgi ifade etmediğini söyleyen kimsenin akılsız, kendini, dinini, dünyasını bilmeyenin söyleyeceğini nakleder.²⁸⁵ İbn-i Hacer el-Askalanî, mütevatir haberin ilm-i yakîn'i ifade ettiğini, buradaki yakînden maksadın “gerçeğe uygun ve kesinleşen inanç/itikad” olduğunu ve bunu reddetmenin mümkün olmadığını söyler.²⁸⁶ Fahreddin er-Razî, ekser ulemanın, mütevatir haberin ilim ifade ettiğine dair ittifak ettiklerini söyler.²⁸⁷ San'a'nın meşhur âlimlerinden eş-Şevkanî, ehl-i islâmın ve akıllı olan hiç kimsenin mütevatir haberin kesin bilgi teşkil ettiğine dair kimsenin muhalefette bulunmadığını söyler.²⁸⁸ Selefiyye'nin son temsilcilerinden olan Cemaleddin el-Kasımî, mütevatir haberin ilim ifade ettiğini ve mütevatir haberin lafzi ve manevi olmak üzere iki kısımdan müteşekkil olduğunu zikreder. Lafzi mütevatire örnek olarak “Kim benim üzerime kasten yalan isnat ederse cehennemdeki yerini hazırlasın”, manevi mütevatire örnek olarak da “Dua esnasında iki elin kaldırılması” hadislerini örnek olarak verir.²⁸⁹ Mütevatir haberin kesin bilgi ifade ettiği hususunda ulema arasında herhangi bir ihtilaf vuku bulmuş değildir.²⁹⁰

1.9.1.2. Ahad Haberinin Tanımı ve Bilgi Değeri

Haber-i vâhid, “Resûlullah'tan itibaren adâlet ve zapt sıfatlarını taşıyan bir, iki veyahut tevatür derecesine ulaşmayan sahabenin daha sonra tabîinin ve tebeu't-tabîinin rivayet ettiği, metninde şâz ve illet bulunmayan ve zann-ı galip ile sabit olan haber” şeklinde tanımlanmıştır.²⁹¹ Sünnetin büyük çoğunluğu Hz. Peygamber'den âhâd yoluyla nakledilmiştir. Âhâd haber “ilim” ifade etmez, “zan” ifade eder.²⁹² Haber-i vâhid sıfatını taşıyan bir hadisin, ilim (kat'i bilgi) verip vermeyeceği, haber-i vâhid'in içeriğinin Peygamberimiz'e ait olup olmadığına dair bir kanaat hâsıl edip etmediği meselesi, bir

Muhammed el-Gazalî, (Tahk; Hamza Zühreir Hafız) **el-Mustesfa min İlmi'l-Usûl**, Medine: Hicri 1413, Cilt 2, s. 131; Ebu Velid Süleyman b. Bacî, **İhkamu'l-Fusul fi Ahkami'l-Usûl**, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1985, s. 235; Ebu İshak İbrahim b. Ali eş-Şirazî, **el-Luma fi Usûlü'l-Fıkh**, Dâru'l-Katani, 2013, s. 171; Hatip el-Bağdadî, **el-Fark beyne'l-Firak**, Kahire: Mektebetu İbn-i Sina, s. 281.

²⁸⁵ Serahsî, (tahkik; Ebu'l-Vefa el-Afganî,) **el-Usûl**, Hindistan, Cilt 1, s. 283.

²⁸⁶ İbn-i Hacer el-Askalanî, **Nuhbetu'l-Fiker fi Mustalahi Ehli'l-Asar**, Beyrut: Dâru İbn-i Hazm, 2006, s. 197.

²⁸⁷ Fahreddin er-Razî, **el-Mahsul fi İlmi Usûlü'l-Fıkh**, Cilt 4, s. 227.

²⁸⁸ Muhammed b. Ali eş-Şevkanî, **İrşadu'l-Fuhul**, Riyad: Dâru'l-Fazile, 2000, s. 242.

²⁸⁹ Muhammed Cemaluddin el-Kasımî, **Kavaidu't-Takdis min Fununi'l-Mustalahi'l-Hadis**, Dimeşk: Müessesetü'r-Risale, 2003, s. 241.

²⁹⁰ H. Yunus Apaydın, “Mütevâtir”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul: 2006, Cilt 32, s. 210.

²⁹¹ Mustafa Ertürk, “Haber-i Vâhid” **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul: Cilt 14, 1996, s. 349; Talat Koçyiğit, **a.g.e.**, s. 40-41.

²⁹² Zekiyuddin Şaban, **a.g.e.**, s. 77-78.

başka ifade ile “Haber-i vâhidin zan mı yoksa ilim mi doğurduğu” tartışması hadisçilerden çok usûl âlimlerinin ilgilendiği bir konu olmuştur.²⁹³ İmam Malik, “haber-i vahidin ilim ifade ettiğini buradaki ilimden kastının da zan olduğunu” söyler. “Müslümanların cumhuru, haber-i vahidle amel etmenin gerekli olduğunu” söylemişlerdir.²⁹⁴ Endülüs’ün meşhur âlimlerinden eş-Şatıbî (ö. 790), ister kat’i olsun ister zanni olsun tüm delillerin şer’i’ olduğunu söyler. “Kat’i delillere gelince taharet, namaz, zekât, oruç hac, emri bi’l-maruf nehyi ani’l-münker gibi konular kat’idir. Zanni delile gelince o kat’i bir delile dayandığı için zanni delil muteber kabul edilir. Ahad haberler zanni olsa da kat’i bir asıldan geldikleri için delil olarak kabul edilir. Zan, ilmin mecrasında yer aldığı için ameli konularda zanna itibar olunur” açıklamasını yapar.²⁹⁵ Hanefiler, Kur’an’daki genel hükümler tevil edilmiş olmadıkça delâletleri (anlamaları) kat’idir, zira Kur’an, hem sübûtu (kaynağa nispeti) kat’idir hem de delâleti kat’idir. Haber-i vahid olan hadis ise, hâs dahi olsa sübûtu zannidir. Zanni olan delil, kat’i olanın önünde duramaz.²⁹⁶ Şirazî, sünnetin sünnetle, kitabın kitapla neshi caiz olduğu gibi ahad haber ahadla, mütevatir mütevatirle, ahad haber mütevatirle neshi caizdir. Amma mütevatir haberin ahad haberle neshi caiz değildir. Zira mütevatir haber ilim ifade eder, ahad haber ise zan ifade eder, zan ifade eden bir haberin ilim ifade eden bir haberle neshi caiz değildir.²⁹⁷ Cemaleddin el-Kasimî, haber-i vahidin ilim ifade etmeyip zan ifade ettiğini, Müslümanların cumhuru, sahabe, tabiun, muhaddisler, fukaha ve usûl ehli kimselerin haber-i vahidin delil olduğunu ve onunla amel etmenin gerekli olduğunu söylemişlerdir. Kaderiler, Rafıziler ile bazı zahirilerin haber-i vahidle amel etmeyi gerekli görmediklerini nakleder. Bununla beraber ehl-i hadisten bir taifenin haber-i vahidin ilim ifade ettiğini, yine bazı muhaddislerin Buhari ve Müslim’de geçen ahad haberlerin ilim ifade ettiklerini söyler.²⁹⁸ İbn-i Hacer, haber-i vahidin zan ifade ettiğini buradaki zannın ilimden biraz nasiplendiğini söyler. İbn-i Hacer, ilmi, zaruri ve nazari olmak üzere iki kısma ayırır. Mütevatir haberin zaruri ilmi, ahad haberin ise nazari ilmi ifade ettiğini

²⁹³ Ali Osman Koçkuzu, **Rivayet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri**, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014, s. 105.

²⁹⁴ Ebu Zehra, **Malik**, s. 311.

²⁹⁵ İbrahim b. Musa eş-Şatıbî, **el-Muvafakat**, Cilt 3, s. 75-184-7.

²⁹⁶ İsmail Hakkı Ünal, **İmam Ebu Hanife’nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012, s. 156.

²⁹⁷ Şirazî, **a.g.e.**, s. 171.

²⁹⁸ Kasimî, **a.g.e.**, s. 244.

söyler.²⁹⁹ Gazali, haber-i vahidle tevatür derecesine ulaşmayan haberi kastettiğini söyler. “Haber-i vahid bilgi ifade etmez. Bu husus zorunlu olarak bilinmelidir. Nitekim biz her duyduğumuzu tasdik etmeyiz. Haber-i vahidle amel etmenin gerekli oluşu, zannın doğru olması durumunda amel etmeyi gerektiren zannın kat’i bir delil ile bilinmesidir. Zan kat’i bir delil ile oluşmaktadır ve zannın oluşması durumunda amel etmenin gerekliliği de kat’i olarak bilinmektedir” açıklamasını yapar.³⁰⁰ Gazalî’nin açıklamalarından hareketle Gazalî, haber-i vahidle gelen bilgiyi zımnen zan kategorisinde değerlendirmekte, bu zannın kat’i bir delile dayandığını söylemektedir. Hanefî usûlcüler; “Haber-i vahid bilgi değil amel hakkında muteberdir; çünkü haber-i vahid galip zan bilgisi gerektirir ve galip zan bilgisi şer’i hükümlerde amelin vacipliği için yeterlidir” açıklamasını yaparlar.³⁰¹ Abdulkadir Üde: “Mütevâtir haber kat’idir. Ahad haber ise Peygamber’imizden vürudu bakımından zannidir. Mütevâtir haber te’vil kabul etmez. Ama ahad haber te’vil kabul eder. Ahad sünnete (habere) uymak ise gereklidir” açıklamasını yapar.³⁰² *Hanefîler, Şafîiler, Malikîlerin çoğu, Mu’tezile ile Haricîlerin tamamı haber-i vahidin kesin bilgi (ilim) gerektirmeyip (zan ifade edip) ameli gerektirdiği kanaatindedir.*³⁰³ Sahih haberlerin zan ifade eden kısımlarına gelince bu haberlerin nazar-ı itibara alınacağı yer ameli hükümlerin alanı ile sınırlıdır.³⁰⁴ Buraya kadar haber-i vahidle ilgili yazdıklarımızı özetlersek; “âlimlerin büyük bir çoğunluğu zan ifade etse de haber-i vahid’le amel etmek gerektiği ve onun delil olduğu” görüşündeler.³⁰⁵

1.9.2. Kelamda Zan

Kelam ilminde delil, kat’i ve zannî şeklinde iki kısımda incelenmiştir.

Kat’i delil: Öncüllerden ihtimali ve şüpheyi kaldıran, onu te’vil etmeye imkân vermeyecek şekilde kesin olarak ispat eden delildir. Manaya delaleti kat’i olan Kur’an ayetleri ve mütevâtir hadisler gibi.

²⁹⁹ İbn-i Hacer el-Askalanî, *Nuhbetu’l-Fiker*, s. 207.

³⁰⁰ Gazalî, *el-Mustesfa*, Cilt 2, s. 179-180.

³⁰¹ H. Yunus Apaydın, “Haber-i Vahid”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 14, s. 356.

³⁰² Abdulkadir Üde, *et-Teşriu’l-Cinâî el-İslamî Mukarinen bi’l-Kanuni’l-Vad’i*, Beyrut: Dâru’l-Katibi’l-Azî, Cilt 1, s. 176-177; Ali Osman Koçkuzu, *a.g.e.*, s. 106.

³⁰³ Adem Yığın, *Klasik Fıkıh Usûlünde Bilgi Anlayışı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, SBE, 2013) s. 285.

³⁰⁴ Said Ramazan el-Bütî, *İslam Akaidi*, Mehmet Yolcu, Hüseyin Altınalan (çev.), İstanbul: Madve Yayınları, 1996, s. 40.

³⁰⁵ Mustafa Sibaî, *Sünnet ve İslâm Hukukundaki Yeri*, İstanbul: Beka Yayıncılık, 2018, s. 199.

Zanni Delil: Öncüllerden ihtimali kaldırmayan ve onu kesin olarak ispat etmeyen delildir. Ahad hadisler zanni delillerden sayılır.³⁰⁶

Haber-i vahidin delil olma özelliği kelimada da tartışılmış ve bu konu hakkında görüşler serdedilmiştir. Haber-i vahid, Hz Peygamber'e aidiyeti noktasında şüphe bulunduğu için, kelim âlimlerinin çoğunluğu tarafından prensipte delil kaynağı olarak kabul edilmemiştir. Kelamın konusunu teşkil eden itikadi/inanç hükümlerde aranan özelliklerinden bir tanesi de kesin bilgi vermesidir. Kelam âlimlerinin çoğunluğuna göre haber-i vahid zanni delil teşkil ettiği için ayetlerden ve mütevatir hadislerden farklı olarak haber-i vahidle gelen bilgi ve hükümler itikadi konularda başlı başına kesin bilgi gerektirmez.³⁰⁷ Konuyla ilgili olarak Fahreddin er-Razî, şu açıklamaları yapar: “Akaid konularında ahad haber delil olmaz zira ahad haberler zan ifade eder, fihki ve ameli meselelerde haber-i vahid kapsamındaki rivayetler üzerine hüküm bina edilebilirse de bunlar Allah'ın zatı ve sıfatları hususunda delil teşkil etmezler.”³⁰⁸

Akla dayanan akli deliller hem kat'i hem de zanni olurlar. Bunlardan kesin olan delillere yakîniyat, kesin olmayanlara da zanniyât (hatabî) adı verilir.

1- **Yakîniyât:** Kesinlik ifade eden önermelerden meydana gelir. Bunlar;

Bedihiyat: Hemen akla gelen açık ve net olan bilgi türleridir. “Bir ikinin yarısıdır, bütün parçadan büyüktür” gibi önermeler bedihiyata örnek verilebilir.

Fıtriyât: Aklın basit bir kıyasla hemen kabul ettiği hükümdür. “Dört sayısı çifttir” gibi.

Müşahadat: Duyu organlarıyla verilen hükümlerdir. “ateş yakar, güneş aydınlatır” gibi önermeler bu gruba girer.

Mücerrebat: Aklın, tecrübeyle, deney ve sonuçla elde ettiği hükümler bu kategoride değerlendirilmiştir. “içkinin sarhoş etmesi, ağrı kesici bir ilacın ağrıyı kesmesi” gibi.

Mütevatirat: Tevatür yoluyla elde edilen bilgiler bu kapsamda değerlendirilir. “Görmediğimiz halde Mısır ve Mekke'nin varlığına inandığımız gibi.”

³⁰⁶ Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, **Kelam**, Konya: Tekin Kitapevi, 2019, s. 87.

³⁰⁷ Ulvi Murat Kılavuz-Ahmet Saim Kılavuz, **Kelama Giriş**, Ankara: İSAM Yayınları, 2017, s. 123.

³⁰⁸ Fahreddin er-Razî, **Esasu't-Takdis**, İskenderiyye: Mektebetu'l-Kulliyeti'l-Ezheriyye, 2001, s. 215-19.

Hadsiyat: Aklın sezgi yoluyla, mukaddimelerden süratle neticeye ulaşmasıyla verilen hükümlerdir. “Ay ışığını güneşten alır” önermesi gibi.

2- **Zanniyât:** Zan ifade eden delillerdir.

Meşhurat: İnsanlar tarafından itibar edilen, değer verilen hükümlere meşhurât denir. “Adalet iyidir, zulüm kötüdür” önermelerinde olduğu gibi.

Makbulat: Bunlar, özü-sözü bir, büyük kişilerden halk arasında sevilen âlim ve mürşit zatlardan nakledilen sözlerdir. Bir başka ifadeyle toplum tarafından önder, otorite olarak kabul edilen kişilerin söz ve prensipleridir.

Müsellemat: İlmi bir tartışmada karşı tarafın kabul ettiği hükümlere müsellemat denir.

Muhayyelat: Doğru veya yanlış olsun sadece sevdirmek veya nefret ettirmek için hayal kurarak verilen hükümlerdir. “şarap akıcı bir yakuttur” önermesinde olduğu gibi bu önermelerde amaç psikolojik etki oluşturmaktır.

Vehmiyyat: Duyular dünyasının dışında kalan hususlardır. Bu tür önermeler kuruntular ve zan üzerine kurulur. Bu tür önermeler geçersizdir. “Kâinatın ötesi boşluktan ibarettir” önermesi gibi.

Maznunat: Zanna dayalı olarak verilen, herhangi bir işareti görüp ona göre hüküm verilen önermelerdir. “Yoğunlaşmış bulutu görüp yağmur yağacağını söylemek” gibi önermeler bu kısımda değerlendirilmiştir.³⁰⁹

³⁰⁹ Ebu Muhammed el-Gazâlî, **Felsefenin Temel İlkeleri** (Çev; Cemaleddin Erdemci), Ankara: Vadi Yayınları, 2002, s. 90-95; Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, **a.g.e.**, s. 88-91; Hüseyin Şahin, “Kelamcılara Göre Delil ve Delil Türleri”, **Kelam Araştırmaları**, Cilt 13, Sayı 1, 2015, s. 462-64.

İKİNCİ BÖLÜM

“ZAN” KAVRAMININ TEFSİRLER AÇISINDAN İNCELENMESİ VE MEÂLLERDEKİ KULLANIMI

Bu bölümde “zan” kavramının geçtiği ayetleri yakîn ve şüphe başlıkları altında incelemeye çalıştık. İlk önce kavramı tefsirler bağlamında irdeledik. Konuyu iki başlık altında ele alırken zan kavramına ilim-yakîn anlamı verilen yerlerde yakîn başlığı altında, şek-hisban-vehim gibi anlam verilen yerlerde de şek/şüphe başlığı altında incelemeyi uygun bulduk. Bunu yaparken de mushaf sıralamasına riayet etmeye çalıştık. Daha sonra ise meallerdeki değerlendirmeye geçtik. Meal tercihimizi daha çok akademik camiadan seçmeye gayret ettik. Meâl sıralamasında soy isimlerin alfabetik sıralamasını takip ettik.

2.1. ZAN KAVRAMININ YAKİN/KESİN BİLGİ ANLAMINA GELDİĞİ AYETLERİN TEFSİR VE MEALLER AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu bölümde Kur’ân-ı Kerim’de geçen zan kavramının ilim-yakîn anlamında tefsir edildiği ayetler incelenmeye çalışılacaktır. Ardından zan kavramının mealler açısından kullanımını değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Bu yapılırken de Kur’ân-ı Kerim’de zan sözcüğünün geçtiği belirli ayetler değerlendirilmeye yetinilecektir.

2.1.1. Bakara 2/46

الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَأَنَّهُم إِلَيْهِ رَاجِعُونَ

“Onlar kesinlikle rablerine kavuşacaklarını ve O’na döneceklerini bilen kimselerdir.”

Bu ayet-i kerime, İsrailoğulları hakkında gelmektedir. Ayette dile getirilen husus başkalarına iyiliği emrettikleri halde kendilerini unutan Yahudilerdir. Onlardan sabır ve namaz ile yardım talep etmeleri istenmektedir. Yahudiler gerektiğinde mallarını ve itibarlarını tehlikeye atma pahasına eski inanç ve alışkanlıklarından sıyrılarak bu yeni inanç ve hayat düzenini (İslamiyet) kabul edip uygulamaları onlara güç geldiği için ayette bu güçlüğü sabredip namaz kılarak yenmeleri öğütlenmiştir.³¹⁰ Hitabın önce İsrailoğulları hakkında olması, bundan sonra Hz. Muhammed (sav)’i tasdik eden kimselere yönelmiş olması da imkân dâhilindedir.³¹¹ Sabır ve namaz ile yardım talep etmenin huşu

³¹⁰ Hayrettin Karaman, **Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir**, Cilt 1, s. 118.

³¹¹ Razî, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 51.

duyanlardan başkasına ağır geleceği ifade edilmekte ve devamında huşu duyanların sıfatları zikredilmektedir ki; onların Allah'a kavuşacaklarını zanneden/kesin olarak bilen kimseler oldukları ifade edilmektedir. Zira Allah'a kavuşma ve Allah'a dönme konusunda bir mümin için şüphe, söz konusu olamaz.

Razî, bu ayette geçen zan sözcüğünün ilim manasında olduğunu zira bu ayette Allah'ın zannedenleri övdüğünü söyler ve devamında şu açıklamaları yapar: “Şayet bu ayette zan şüphe anlamına gelseydi Allah'ın zanneden kimseleri övmesinin bir anlamı olmazdı. Zira kıyamet günü hakkında şüphe etmek küfürdür ki küfrü methetmek caiz değildir. Zan, bir şeyin zıddını da mümkün gören kanaattir. Bu sebeple ayetteki zandan muradın ilim olması gerekir. Böyle bir mecazın sebebi, ilimle zannın her birinin racih (ağır gelen) bir itikadda/kanaatte ortak olmalarıdır. Ne var ki, ilim zıddına mani olan bir racihtir. Zan ise, zıddına mani olmayan bir racihtir. Zan ile ilim bu hususta birbirlerine benzeyince, bunlardan birinin ismini diğerine vermek uygun olmuştur.”³¹²

Dahhâk; “Kur'an'da mümin için gelen tüm zanlar yakîn, kâfir için gelen tüm zanlar ise şek anlamındadır” açıklamasını yapar.³¹³ Zan, övgü ile geldiği yerlerde yakîn, kınandığı yerlerde şüphe anlamına gelir.³¹⁴ İbn-i Aşur, zan gayba taalluk ettiğinde zannın kesin bilgi ifade edeceğini söyler.³¹⁵ Bu ayet-i kerimede zan hem müminler hakkında övgü ile gelmiş hem de gayba dair bir pasajda gelmiştir. Binaenaleyh bu ayette geçen zannın kesin bilgi anlamında olduğu söylenebilir.

Taberî,³¹⁶ Maturidî,³¹⁷ Zemahşerî,³¹⁸ Razî,³¹⁹ Kurtubî,³²⁰ İbn-i Kesir,³²¹ İbn-i Aşur,³²² Muhammed Abduh³²³ gibi müfessirler bu ayet-i kerimede kullanılan zan kavramının yakîn anlamında olduğunu söylemişlerdir.

³¹² Razî, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 53.

³¹³ Muhammed Ali Sabunî, **Safvetü't-Tefâsir**, Cilt 3, s. 425; Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 21, s. 205.

³¹⁴ Cahit Karaalp, “**Türkçe Meallerde Kavram Çevirileri Sorunu ‘Salat’ Kavramı Örneği**” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, 2017) s. 35.

³¹⁵ Muhammed Tahir İbn-i Aşur, **et-Tahrir ve't-Tenvîr**, Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1984, Cilt 27, s. 109.

³¹⁶ Taberî, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 623-625.

³¹⁷ Maturidî, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 450.

³¹⁸ Zemahşerî, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 262.

³¹⁹ Razî, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 53.

³²⁰ Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 2, s. 72.

³²¹ İmaduddin Ebu'l Fida İsmail b. Ömer İbn-i Kesir, **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim**, Kahire: 2000, 1. Baskı, Cilt 1, s. 391.

³²² İbn-i Aşur, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 480-481.

³²³ Muhammed Abduh, **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim**, Kahire: 1947, 2. Baskı, Cilt 1, s. 302.

Ayet Meâlleri:

Akdemir: “O’na döneceklerini bilirler.”³²⁴

Atay: “O’na döneceklerini uman...”³²⁵

Ateş: “O’na döneceklerini bilirler.”³²⁶

Bayraklı: “Kesinlikle ona döneceklerini bilen...”³²⁷

DİB: “O’na döneceklerini bilen kimselerdir.”³²⁸

Kandemir: “O’na varacaklarını kesinlikle bilirler.”³²⁹

Koçyiğit: “O’na mutlaka döneceklerini bilirler.”³³⁰

Öztürk: “Şeksiz-şüphesiz bilir ve inanırlar ki...”³³¹

Şimşek: “O’na döneceklerine kesinlikle inanırlar.”³³²

Yıldırım: “O’nun huzuruna çıkacaklarını çok iyi bilirler.”³³³

Değerlendirme: Meâllere bakıldığında Öztürk’ün ‘şeksiz-şüphesiz’ ifadesini kullanması ayetin –müfessirlerin görüşleri göz önünde bulundurularak- anlamını tam olarak yansıttığı ifade edilebilir. Atay dışındaki tüm meâl yazarlarının zan kavramına bilgi/yakîn anlamını verdiklerini görmekteyiz. Atay’ın “uman” şeklindeki tercümesinin yanlış olduğu söylenebilir. Zira hiçbir Müslüman Allah’a kavuşmaya dair en ufak bir tahmin içerisinde olamaz. Mümin, günahlarının affolunacağına, Allah’ın cennetine gireceğine dair ümit besleyebilir. Yoksa Allah’a kavuşacağını yakinen bilir. Dolayısıyla

³²⁴ Salih Akdemir, **Son Çağrı Kur’an**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009, s. 6.

³²⁵ Hüseyin Atay, **Kur’an Türkçe Çeviri**, Ankara: Pozitif Matbaacılık, 2013, s. 18.

³²⁶ Süleyman Ateş, **Kur’an-ı Kerimin Yüce Meâli**, Ankara: Hayat Yayın Grubu, 2019, s. 6.

³²⁷ Bayraktar Bayraklı, **Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Meâli**, İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2007, s. 476.

³²⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı **Kur’an-ı Kerim Meâli**, Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kafi Dönmez, Sadrettin Gümüş, (çev.), İstanbul: D.İ.B.Y., 2016, s. S. 11.

³²⁹ Mehmet Yaşar Kandemir, Halit Zavalı, Ümit Şimşek, **Ayet ve Hadislerle Açıklanmalı Kur’an-ı Kerim Meâli**, İstanbul: İFAV Yayınları, 2014, Cilt 1, s. 30.

³³⁰ Talat Koçyiğit, **Kur’an-Kerimin Türkçe Meâlisi**, Hüner Yayınları, s. 7.

³³¹ Mustafa Öztürk, **Kur’an-ı Kerim Meâli Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014, s. 39.

³³² M. Sait Şimşek, **Hayat Kaynağı Kur’an Tefsiri**, İstanbul: Beyan Yayınları, 2010, Cilt 1, s. 78.

³³³ Mustafa Yıldırım, **Yüce Kur’an ve Açıklanmalı-Yorumlu Meâli**, İzmir: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014, s. 30.

Atay dışındaki meâl yazarlarının ayetin anlamını doğru bir şekilde tercüme ettikleri söylenebilir.

2.1.2. Bakara 2/249

فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلَّا
مَنِ اعْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ فَشَرَبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ قَالُوا لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ
وَجُنُودِهِ قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَافُوا اللَّهَ كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ

“Talût askerleriyle birlikte ayrılıp sefere çıkınca ‘Allah sizi muhakkak bir nehirle imtihan edecek; kim ondan içerse benden değildir –eliyle bir avuç alan müstesna- ondan tatmayan da bendendir’ dedi. İçlerinden pek azı dışındakiler ondan içtiler. Kendisi ve onunla beraber inananlar nehri geçince ‘Bugün Calût’a ve askerlerine karşı bizim gücümüz yok’ dediler. Allah’a kavuşacaklarını yakinen bilenler ise ‘Nice az birlikler vardır ki, Allah’ın izniyle sayıca çok birliği yenmişlerdir. Allah sabredenlerle beraberdir’ dediler.”

Bu ayet-i kerimenin öncesinde; İsrailoğulları’nın ileri gelenleri, Hz. Musa’dan sonra gelen bir peygamberden Allah yolunda savaşmaları için kendilerine bir melik-kral tayin etmelerini isterler. Savaşmak istemelerinin nedeni ise yurtlarından çıkarılmalarıdır. Bu peygamber onlara Allah’ın melik-kral olarak Talût’u seçtiğini haber verir. Fakat İsrailoğulları bu göreve kendilerinin daha layık olduklarını söyleyerek Talût’un krallığına karşı çıkarlar. Peygamber de onlara Allah’ın Talût’u ilim ve beden olarak diğerlerinden üstün kıldığını söyler. Ayrıca onun hükümdarlığının alameti olarak Hz. Musa ve Hz. Harun’un ailelerinden kalan eşyanın bulunduğu tabutun (sandık) geri verileceğini ve tabutu meleklerin taşıyacağını bildirir. Sonunda Talût, Câlût’un ordusuyla savaşmak üzere yola çıkar; askerlerine Allah’ın kendilerini bir nehirle imtihan edeceğini söyler ve nehirden bir avuçtan fazla su içmemelerini ister. Ancak askerlerin çoğu nehrin suyundan içerler ve Câlût’a karşı savaşma güçlerini yitirirler. Talût’un uyarısını dikkate alanlar ise Talûtla beraber nehri geçerler. Câlût’u ve ordusunu görenler onlara karşı savaşamayacaklarını söylerler. Fakat Allah’a yakinen kavuşacaklarını bilenler ‘nice az topluluk çok olan topluluğu yenmiştir’ diyerek savaşır. Nihayetinde Talût, Câlût’u öldürür.³³⁴

³³⁴ Kur’an, Bakara Sûresi, Ayet 250-251.

Razî, bu ayet-i kerimenin tefsirinde çoğu müfessirin buradaki zannı yakîn şeklinde tefsir ettiklerini söyler. “Zan ile yakîn arasında kanaat/düşünceyi pekiştirme hususunda bir benzerlik bulunduğu için buradaki zan, mecazen yakîn olarak kullanılmıştır.”³³⁵ Bakara 49. ayet-i kerimenin tefsiriyle ilgili Razi’den aktardığımız pasaj ile bu ayet-i kerime ile ilgili Razî’den aktardığımız bilgilere bakarak Razî’nin zan ile ilim ve yakîn kavramları arasında mecazen bir bağ kurduğunu söyleyebiliriz.

Zan, zoru ifade ettiği yerlerde yakîn, kolay ifade ettiği yerlerde ise şüphe anlamına gelir.³³⁶ Bu ayet-i kerimede de zan zoru ifade bağlamında geldiği için yakîn anlamına geldiği söylenebilir.

İbn-i Aşur,³³⁷ buradaki “Allah’a kavuşma” ibaresinin ölümden kinaye olduğunu söyler. Taberî,³³⁸ Maturidî,³³⁹ Zemahşerî³⁴⁰ ve Kurtubî³⁴¹ gibi müfessirler buradaki zannın yakîn anlamına geldiğini söylemişlerdir. Bakara Suresinin dördüncü ayet-i kerimesinde müminlerin özelliklerinden bahsedilirken onların bir özelliği de ahiret hayatına yakinen inanmaları olarak zikredilmiştir.

Ayet Meâlleri:

Akdemir: “Allah’a kavuşacaklarını bilenler...”

Atay: “Allah’a kavuşacaklarına inananlar ise...”

Ateş: “Allah’a kavuşacaklarına kanaat getirenler ise...”

Bayraklı: “Kesin olarak Allah’a kavuşacaklarını bilenler...”

D.İ.B: “Allah’a kavuşacaklarını umanlar ise...”

Kandemir: “Allah’ın huzuruna çıkacaklarını kesin olarak bilenler...”

Koçyiğit: “Allah’a kavuşacaklarına inananlar ise...”

Öztürk: “Allah’a kavuşacaklarına kesin olarak inananlar...”

³³⁵ Razî, **a.g.e.**, Cilt 6, s. 199.

³³⁶ Cahit Karaalp, “**Türkçe Meallerde Kavram Çevirileri Sorunu ‘Salat’ Kavramı Örneği**”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBE, 2017, s. 35.

³³⁷ İbn-i Aşur, **a.g.e.**, Cilt 2, s. 497.

³³⁸ Taberî, **a.g.e.**, Cilt 4, s. 495.

³³⁹ Maturidî, **a.g.e.**, Cilt 2, s. 228.

³⁴⁰ Zemahşerî, **a.g.e.**, Cilt 1, s. 476.

³⁴¹ Kurubî, **a.g.e.**, Cilt 4, s. 244.

Şimşek: “Allah’ın huzuruna varacaklarına inananlar ise...”

Yıldırım: “Allah’a kavuşacaklarına kesin olarak inananlar ise...”

Değerlendirme: Diyanet İşleri Başkanlığı “uman” şeklinde değil de “bilen” şeklinde tercüme etseydi müfessirlerin vermiş oldukları anlam ile bütünlük arzedebilirdi. Zira bir mümin Allah’a kavuşmayı ummaz, Allah’a kavuşacağını bilir. Mümin Allah’ın rahmetini, günahlarının bağışlanmasını umabilir. Ateş ise “kanaat” ibaresini kullanmıştır ki, bu ifadenin anlamı tam olarak yansıtmadığı söylenebilir. Diğer mütercimlerin vermiş oldukları anlam, doğru olanıdır denilebilir.

2.1.3. Araf 7/171

وَإِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ كَأَنَّهُ ظِلَّةٌ وَظَنُّوا أَنَّهُ وَاقِعٌ بِهِمْ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

“Bir zamanlar dağı İsrailoğulları’nın üzerine bir gölgelik gibi kaldırdık da üstlerine düşecek sandılar. ‘Size verdiğimizizi (kitabı) kuvvetle tutun ve içinde olanı hatırlayın ki korunasınız’ dedik.”

“İsrailoğulları, vaktiyle kendi kutsal kitaplarına bağlanıp buyruklarını yerine getirmede isteksiz davrandılar. Zira Tevrat’ın hükümleri ağır ve zor olduğu için Tevratın ağır ve zor olan hükümlerini kabule yanaşmadılar. Bununla ilgili olarak Kur’anda İsrailoğullarına hitaben ‘siz kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını da inkâr mı ediyorsunuz?’ şeklinde azar ifadesi yer alır.³⁴² İsrailoğullarının Tevrat’a bu muamelesi neticesinde Allah, Tur dağına başlarının üstüne yükseltti. Onlara “Eğer Tevrat’ı bütün hükümleriyle kabul ederseniz edin yoksa o dağ kesin olarak üzerinize düşer” denildi. Onlar, ne zaman dağa bakarlarsa, her biri sol kaşı üzerine secde ederek yere kapanıyor ve Tur dağının üzerlerine her an düşebileceğinden korkuyorlardı. Diğer taraftan da Sağ gözleri ile dağa bakıyorlardı.” Maturidî, Zemahşerî, Razî gibi müfessirler bu ayet-i kerimede geçen zannın, yakîn anlamında olduğunu söylemişlerdir.³⁴³

Ayet Meâlleri:

Akdemir: “Sanki üzerlerine düşeceğini sanmışlardı.”

Atay: “Üzerlerine düşeceğini sanmışlardı.”

³⁴² Kur’an, Bakara Sûresi, Ayet 85.

³⁴³ Maturidî, a.g.e., Cilt 5, s. 81; Zemahşerî, a.g.e., Cilt 2, s. 529; Razî, a.g.e., Cilt 15, s. 49.

Ateş: “Üstlerine düşecek sanmışlardı.”

Bayraklı: “Üstlerine düşüyor sanmışlardı.”

D.İ.B: “Üstlerine düşecek sandılar.”

Kandemir: “Onun başlarına düşüvereceğini sanmışlardı.”

Koçyiğit: “Üzerlerine düşüvereceğini sanmışlardı.”

Öztürk: “Üzerlerine düşeceğini sanmışlardı.”

Şimşek: “Dağın üzerlerine düşeceğini sanmışlardı.”

Yıldırım: “Dağın kendi tepelerine düşüvereceğini sanmışlardı.”

Değerlendirme: Akdemir “sanki ve sanmak” ibarelerini bir arada zikretmiştir ki, bu iki kelime de aynı anlama gelmektedir. Bu ayetin anlamını en iyi bir şekilde yansıtan ifadenin ‘sanmak’ kelimesi olduğu söylenebilir. Meâl yazarları bu ayete ‘sanmışlardı’ şeklinde anlam takdirinde bulunarak ayetin anlamını tam olarak yansıttıkları ifade edilebilir.

2.1.4. Tevbe 9/118

وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خَلَفُوا حَتَّىٰ إِذَا ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ أَنفُسُهُمْ وَظَنُّوا أَن لَّا مَلْجَأَ مِنَ اللَّهِ إِلَّا إِلَيْهِ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ

“Allah geriye bırakılan üç kişinin de tövbesini kabul etti. Sonunda, bütün genişliğine rağmen yeryüzü onlara dar gelmeye başlamış, vicdanları kendilerini sıkıştırmış ve Allah’tan başka sığınılacak kimse olmadığını anlamışlardı. Bunun üzerine O da eski durumlarına dönmeleri için onlara tövbe nasip etti. Hiç şüphesiz Allah, tövbe kapısını alabildiğine açık tutan ve rahmetiyle kuşatandır.”

Bu ayet-i kerime Tebük seferine katılmamaktan ötürü pişmanlık duyan üç sahabi hakkında nazil olmuştur. Rivayetlere göre bu üç kişi Kâ’b b. Malik, Hilal b. Ümeyye ve Mürare b. Rebi’dir.³⁴⁴ Tebük gazvesi esnasında büyük güçlükler ve sıkıntılarla karşılaşıldığından bu zaman için Kur’an’da “Saatu’l-Usre” (meşakkat zamanı) tabiri geçer. Bu gazveye katılan orduya “Ceyşu’l-Usre”, gazveye ise “Gazvetu’l-Usre” adı verilmiştir. Hz. Peygamber (sav)’in son gazvesi olan Tebük seferi yaklaşık elli gün sürdü.

³⁴⁴ Hayrettin Karaman vd., **Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir**, Cilt 3, s. 69.

Resûl-i Ekrem (sav) her sefer dönüşü Medine'ye gelince önce mescide girip iki rekât namaz kılar, ardından sefere katılmayanların mazeretlerini dinlerdi. Mazeretleri olmadığı halde gazveye katılmayan bir grup münafık sözde mazeretlerini bildirdiler. Resulullah (sav) onların söylediklerini esas alıp kalplerindeki Allah'a havale etti. Ardından Kâ'b b. Malik, Hilal b. Ümeyye ve Mürare b. Rebi, kendi durumları hakkında hiçbir mazeretin bulunmadığı halde nefislerine aldanarak gazveye katılmadıklarına dair özür beyan ettiler. Hz. Peygamber (sav) onlara boykot cezası verdi. En yakınları dâhil hiçbir Müslüman onlarla konuşmadı. Daha sonra bu üç sahâbi Allah'a tevbe ederek bağışlanma talebinde bulundular. Nihayet elli gün sonra Tevbe Suresinin 118 ve 119. Ayet-i kerimeleri nazil oldu.³⁴⁵

Ayet-i kerimede geçen “geri bırakılan üç kişinin de” ibaresi Mücahid'e göre “Tevbeden geri bırakılan üç kişi” anlamındadır. Katade'ye göre ise “Tebük gazvesinden geri bırakılan üç kişi” manasındadır. “Yeryüzü bunca genişliğine rağmen onlara dar gelmiş” ibaresi ise onların yaşadığı ruhi ve psikolojik bunalımı tasvir etmektedir. “Vicdanları kendilerini sıktıkça sıkılmıştı” yani üzüntü ve ashaptan gördükleri muameleden dolayı kalpleri, alabildiğince daralmış, vicdanları sıkılmıştı. “Nihayet Allah'tan, -yine ondan- başka sığınacak kimse olmadığını zannetmişlerdi/anlamışlardı.” Yani, tövbelerinin kabulü hususunda Allah'tan başka hiçbir sığınaklarının olmadığını yakinen inanmışlardı.³⁴⁶ Maturidî, “Nihayet Allah'tan başka sığınacak kimse olmadığını anlamışlardı” ifadesinin; “Af dışında Allah'ın azabından kurtulamayacaklarını anladılar”, veya “Allah'ın azabından Allah'ın rahmetine iltica etmekten başka bir çarelerinin olmadığını anladılar” şeklinde iki şekilde de anlaşılabilir olduğunu ve buradaki zannın yakîn anlamında olduğu söyler.³⁴⁷ Razî; bu ayette geçen zan, övmek (medh) anlamında kullanılmıştır ki, bu yakîni ifade eder.³⁴⁸

Ayet Meâlleri:

Akdemir: “...Allah'a sığınmaktan başka çareleri olmadığını anlamışlardı.”

Atay: “...Allah'a sığınmaktan başka çare olmadığını anlayan geri kalan üç kişi...”

³⁴⁵ Taberî, **a.g.e.**, Cilt 12, s. 59-61; Kurtubî, **a.g.e.** Cilt 10, s. 413.

³⁴⁶ Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 10, s. 412-421.

³⁴⁷ Maturidî, **a.g.e.**, Cilt 5, s. 505; Yakîn anlamı verenler için Bakınız; Taberî, **a.g.e.**, Cilt 12, s. 54; Zemahşerî, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 103; İbn-i Aşur, **a.g.e.**, Cilt 11, s. 53; M. Sait Şimşek, **a.g.e.**, Cilt 2, s. 509-10.

³⁴⁸ Razî, **a.g.e.**, Cilt 16, s. 224.

Ateş: "...Allah'tan, yine kendisine sığınmaktan başka çare olmadığını anlamışlardı."

Bayraklı: "...Allah'tan başka sığınacak kimse olmadığını anladılar."

D.İ.B: "...Böylece Allah (ın azabın)'dan yine ona sığınmaktan başka çare olmadığını anlamışlardı."

Kandemir: "...Allah'ın azabından kurtulmak için yine O'ndan başka bir sığınak olmadığını kesinlikle anlamışlardı."

Koçyiğit: "...Allah (ın gazabın)'dan, yine Allah'ın kendisinden başka sığınacak yer olmadığını anlamışlardı."

Öztürk: "...Allah'tan başka bir sığınak olmadığını anlamışlardı."

Şimşek: "...Allah dışında kendisine sığınılacak kimsenin olmadığını anlamışlardı."

Yıldırım: "...Nihayet Allah'ın cezasından, yine Allah'ın kapısından başka sığınacak hiçbir yer olmadığını anlamışlardı."

Değerlendirme: Meâl yazarları, ayette geçen zan kavramına yakîn ifade eden "anlamışlardı" şeklinde anlam takdirinde bulunarak isabet ettikleri söylenilebilir.

2.1.5. Yusuf 12/42

وَقَالَ لِلَّذِي ظَنَّ أَنَّهُ نَاجٍ مِّنْهُمَا اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ فَأَنَسِيهِ الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّهِ فَلَبِثَ فِي السِّجْنِ بِضْعَ سِنِينَ

"Onlardan, kurtulacağına inandığı/zannettiği kişiye, 'Efendinin yanında benden bahset' dedi. Fakat şeytan ona, efendisine Yusuf'tan söz etmeyi unutturdu. Dolayısıyla Yusuf birkaç sene daha zindanda kaldı."

Ulema, burada zannedenin kim olduğu hakkında iki görüş belirtmişlerdir. Zanneden ya Hz. Yusuf (as)'tur ya da kurtulacak olan kralın şarapçısıdır. Şayet Hz. Yusuf (as), bu rüyanın yorumunu vahye dayanarak yapmışsa burada zanneden kişi kralın şarapçısıdır ve buradaki zan yakîn ifade eder.³⁴⁹ Yani Hz. Yusuf (as), bu rüyayı Allah'tan aldığı vahiyle tabir ettiğini kralın şarapçısına söylemiş ve kralın şarapçısı kesin olarak hapisten kurtulacağına inanmıştır. Şayet Hz Yusuf (as), bu rüya yorumunu vahye dayanmaksızın rüya tabiri ilminin usullerine göre yapmışsa, o zaman burada zanneden

³⁴⁹ Zemahşerî, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 286.

Hz. Yusuf (as)'tur ve buradaki zan tahmin ifade eder.³⁵⁰ Katade: “Buradaki zan yakīnin zıddı olan zandır. Hz Yusuf (as), o kimsenin kurtulacağını zannetmişti” açıklamasını yapar.³⁵¹

Kurtubî, buradaki zannın müfessirlerin çoğunluğuna göre yakīn ifade ettiğini söyler.³⁵² Maturidî ise; “şayet zanneden kişi ile şarapçı kastedilmişse o zaman zanneden odur yok eğer zanneden Hz. Yusuf (as) ise o zaman buradaki zan yakīn ifade eder. Çünkü tabir ettiği rüyada şek ihtimali yoktur zira Allah ona rüyaların yorumunu öğretmiştir ki, “bu rabbimin bana öğrettiklerindendir”³⁵³ ile “rabbin sana rüyaların yorumunu öğretecek”³⁵⁴ ifadeleri bunu kasteder.”³⁵⁵ İbn-i Aşur da buradaki zannın kesinlik ifade ettiğini zira Hz. Yusuf (as)'un rüya yorumlamasında şüpheye mahal olamayacağını söyler.³⁵⁶ İbn-i Kesir de burada zannedenin Hz. Yusuf olduğunu söyler.³⁵⁷

Yapılan açıklamalara baktığımızda burada zannedenin Hz. Yusuf (as) olduğunu ve buradaki zannın yakīn ifade ettiğini söyleyebiliriz.

Ayet Meâlleri:

Akdemir: “Yusuf, İki genç arasından kurtulacağını sandığına...”

Atay: “İkisinden, kurtulacağını sandığı kimseye...”

Ateş: “O iki kişiden kurtulacağını sandığı kimseye...”

Bayraklı: “Onlardan, kurtulacağını bildiği kimseye...”

D.İ.B: “Onlardan, kurtulacağına inandığı kişiye...”

Kandemir: “Yusuf, onlardan kurtulacağını kesin bildiği kimseye...”

Koçyiğit: “İki kişiden kurtulacağını zanneden kişiye de Yusuf şöyle demişti...”

Öztürk: “Yusuf, hapisten kurtulacağını bilen kişiye...”

Şimşek: “O ikisinden kurtulacağını bildiği kimseye...”

³⁵⁰ Razî, **a.g.e.**, Cilt 18, s. 146-147.

³⁵¹ Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 11, s. 352.

³⁵² **A.g.e.**, Cilt 11, s. 352.

³⁵³ **Kur'an**, Yusuf Suresi, Ayet 37.

³⁵⁴ **Kur'an**, Yusuf Suresi, Ayet 6.

³⁵⁵ Maturidî, **a.g.e.**, Cilt 6, s. 243.

³⁵⁶ İbn-i Aşur, **a.g.e.**, Cilt 12, s. 278.

³⁵⁷ İbn-i Kesir, **a.g.e.**, Cilt 8, s. 44.

Yıldırım: “Yusuf, o iki mahkûmdan kurtulacağını düşündüğü kişiye...”

Değerlendirme: Akdemir, Atay ve Ateş’in sanmak kelimesini kullanmaları ayetin manasını tam olarak yansıtmamaktadır. Bu ayeti sanmak şeklinde tercüme etmek okuyucunun zihninde anlam bulanıklığına yol açabilir. Öztürk, zannın/bilmenin Hz. Yusuf’a değil de kralın şarapçısına ait olduğunu ifade etmektedir. Öztürk’ün bu açıklamayı seçmesi tefsirleri göz ardı etmediğinin bir göstergesidir. Yıldırım’ın “düşünmek” şeklindeki tercümesi müfessirlerin verdiği anlam ile uyuşmamaktadır. Koçyiğit ise buradaki zannı, sözlük anlamını çağrıştıracak bir biçimde kullanmıştır. Ayet-i kerimeye anlam verirken kelimenin sözlük anlamından ziyade bağlam dikkate alınarak anlamlandırmak daha doğru bir tercihtir. Bayraklı ve Kandemir’in vermiş oldukları anlam yerinde bir anlamlandırma olduğu ifade edilebilir.

2.1.6. Yusuf 12/110

حَتَّىٰ إِذَا اسْتَيْسَرَ الرَّسُولُ وُظِنُوا أَنَّهُمْ قَدْ كَذَّبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا فَنُجِيَ مَن نَّشَاءُ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ
الْمُجْرِمِينَ

“Nihayet peygamberler ümitlerini yitirip de kendilerinin yalancı sandıklarını/zan ettiklerini anladıkları sırada onlara yardımımız gelir ve dilediğimiz kimse kurtuluşa erdirilir. Fakat suça gömülmüş olanlardan azabımız geri çevrilmez.”

Bu ayet-i kerimede geçen كَذَّبُوا fiili iki şekilde okunmuştur. Şayet fiil şeddesiz okunursa iki anlama gelir:

1- Bu zannın, yalanlayanlara ait olmasıdır. Yani “Peygamberler, kavimlerinin iman etmelerinden ümit kestiklerinde, kavimleri o peygamberlerin, vaad oldukları yardım hususunda yalancı durumuna düşürüldüklerini zannetmişlerdir. Yani burada zanneden kesim peygamberlerini yalanlayan kavimlerdir.

2- Nihayet peygamberler, Allah tarafından kendilerine vaad edilen yardımın geleceğinden ümitlerini kesip, insanlar karşısında yalancı duruma düşeceklerini zan ettikleri sırada –yani Allah’ın yardımı konusunda şüpheye düşmeleri- onlara Allah’ın yardımını gelir. İbn-i Abbas (r.a.); peygamberlerin de insan olmaları hasebiyle, peygamberlerden de bu tür davranışların sadır olabileceğini söyler. Razî, bu izahın tuhaf olduğunu söyler zira bir mümin Allah hakkında kuşkuya düşmesinin caiz olmadığını söyler. Böyle olunca, bu düşünce, peygamberler hakkında asla

düşünülemez. İbn-i Abbas'ın bu yorumu Hz. Aişe (r.anha)'ye ulaştığında bu mananın hoş olmadığını söyledi ve şöyle dedi: "Hz. Muhammed (sav) Allah'ın kendisine vaad ettiği her şeyi mutlaka yerine getireceğini biliyordu. Fakat belalar, peygamberlerden hiç eksik olmaz. Öyle ki, onlar, kendilerine iman eden kimselerin bile bu yüzden kendilerini yalanlamalarından korktular" açıklamasında bulundu.³⁵⁸ Zemahşerî; "şayet İbn-i Abbas (r.a.)'tan gelen bu rivayet doğru ise 'zannettiler' ifadesi ile insanlık gereği olan vesveseye benzer düşüncelere kapılma, aklına bu tür şeylerin gelme manasının kast edilmiş olabileceğini söyler fakat bu görüşün peygamberler hakkında sahih olamayacağını belirtir.³⁵⁹

Şayet ayet-i kerimedeki كَذَّبُوا fiili كَذَّبُوا şeklinde şeddeli okunursa burada da iki anlam söz konusu olur:

1- Buradaki zan yakîn anlamına gelir. Buna göre ayetin anlamı "Peygamberler, kavimlerinin kendilerini yalanladıklarını, onlar artık iman etmeyeceklerini iyice anladılar/zannettiler. İşte o zaman onlara beddua ettiler ve onlara Allah'ın yardımı ulaştı." Burada zanneden peygamberlerdir.

2- Buradaki zan, hisban ve takdir manasındadır. Yani "Peygamberler, kavimlerinin kendilerine iman etmelerinden ümitlerini kestikleri vakit, kendilerine iman edenlerin de, inkârcılar tarafından yalanla itham edildiklerini anladıkları/zannettikleri an onlara yardımımız gelir. Razî, bu görüşün Hz. Aişe (r.anha.)'ye ait olduğunu söyler ve bu görüşün doğruya en yakın olduğunu belirtir.³⁶⁰

Maturidî, bu ayet-i kerimeyle ilgili, Urve b. Zübeyr (r.a.) ile Hz. Aişe (r.anha.) arasında geçen bir diyalogu aktarır ve Hz. Aişe'nin, Urve'ye bu ayette geçen zannın yakîn anlamına geldiğini zira peygamberlerin Allah hakkında zanna düşmelerinin yanlış olduğunu belirtir.³⁶¹ Aynı rivayeti İbn-i Aşur'da zikretmektedir.³⁶² Razî ve Maturidî'nin açıklamalarını göz önünde bulundurduğumuzda burada geçen zan kavramının yakîn manasında olduğunu söyleyebiliriz.

³⁵⁸ Razî, **a.g.e.**, Cilt 18, s. 231.

³⁵⁹ Zemahşerî, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 330.

³⁶⁰ Razî, **a.g.e.**, Cilt 18, s. 231; Benzer açıklamalar için Bakınız; Taberî, **a.g.e.**, Cilt 18, s. 395-400; İbn-i Kesir, **a.g.e.**, Cilt 8, s. 95-100.

³⁶¹ Maturidî, **a.g.e.**, Cilt 6, s. 299.

³⁶² İbn-i Aşur, **a.g.e.**, Cilt 13, s. 70.

Ayet Meâlleri:

Akdemir: "...Yalanlandıklarını sandıkları bir sırada..."

Atay: "...Yalanlandıklarını sandıkları zaman..."

Ateş: "...Kendilerinin yalana çıkarıldıklarını sandılar.

Bayraklı: "... Kendilerinin yalancı sanıldıklarını anladıklarında..."

D.İ.B: "... Kendilerinin yalancı sayıldıklarını anladıkları sırada..."

Kandemir: ... Yalanlandıklarını kesin olarak anlayıp..."

Koçyiğit: "...Yalanlandıklarını sandıkları bir sırada..."

Öztürk: "...Yalancı olarak görüldüklerine kesin kanaat getirmişlerdir."

Şimşek: "Yalanlandıklarına kanaat getirdikleri bir sırada..."

Yıldırım: "...Yalancılıkla itham edildikleri..."

Değerlendirme: Akdemir, Atay, Koçyiğit ve Ateş, sanmak sözcüğünü kullanmışlardır ki; bu ifadenin bu ayetin anlamını tam olarak yansıtmamaktadır. Yıldırım ise itham ile açıklamıştır ki; bu ibarenin de anlamı tam yansıtmadığı ortadadır. Meâllendirme yapılırken tefsirlerin göz ardı edilmemesi gerektiği kanaatindeyiz. Bayraklı, Kandemir, Öztürk ve DİB'nin verdikleri anlam -ayetin tefsirinden yola çıkılarak- yerinde bir anlamlandırmanın olduğu söylenilebilir.

2.1.7. Kehf 18/53

وَرَأَى الْمُجْرِمُونَ النَّارَ فَظَنُّوا أَنَّهُمْ مُوَاقِعُوهَا وَلَمْ يَجِدُوا عَنْهَا مَصْرِفًا

"Suçlular ateşi görür görmez, kendilerinin orayı boylayacaklarını iyice anlayacaklar; fakat ondan kurtuluş yolu bulamayacaklar."

"Allah, kıyamet gününde bütün insanları huzurunda topladığı zaman, dünyada kendisine ortak koşmuş olanlara 'Benim ortaklarım olduğunuzu ileri sürdüğünüz şeyleri çağırın da size yardım etsinler' diyecek. İşte o zaman suçluların çağrıları cevapsız kalacak ve suçlular cehennemi gördüklerinde oraya gireceklerini anlayacaklardır." Taberî, bu ayetin tefsirinde " Kâfir, cehennemi kırk yıl öteden görse oraya gireceğini anlar" hadisini zikreder. Kurtubî, "المواقعة" ifadesinin 'bir şeye sıkı sıkıya sarılmak' anlamında olduğunu söyler. Kurtubî'nin açıklaması göz önünde bulundurulduğunda, suçlu olanların cehennem

ateşini en derin bir şekilde hissedebilecekleri ifade edilebilir. Taberî, Maturidî, Zemahşerî, Razî, Kurtubî, İbn-i Kesir ve İbn-i Aşur ayette geçen zan kavramının yakîn anlamında olduğunu söylemişlerdir.³⁶³

Ayet Meâlleri:

Akdemir: “İçine düşeceklerini anlayacaklardır.”

Atay: “Oraya düşmekte olduklarını kavrarlar.”

Ateş: “Artık içine düşeceklerini iyice anladılar.”

Bayraklı: “Oraya düşmekte olduklarını anlayacaklar.”

D.İ.B: “Kendilerinin orayı boylayacaklarını iyice anlayacaklar.”

Koçyiğit: “Ona gideceklerini anlarlar.”

Öztürk: “Onun içine düşeceklerini anlayacaklar.”

Şimşek: “İçine düşeceklerini anlamışlardır.”

Yıldırım: “Onun içine düşeceklerini anlayacaklar.”

Değerlendirme: Atay’ın “kavrarlar” ibaresini kullanması manayı biraz soyutlaştırmıştır. Diğer Mütercimlerin ise bu ayetteki zannı yakîn şeklinde tercüme etmiş olmaları yerinde bir anlamlandırma olmuştur.

2.1.8. Kasas 28/38

وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرِي فَأَوْقِدْ لِي يَا هَامَانَ عَلَى الطِّينِ فَاجْعَلْ لِي صَرْحًا لَعَلَّ
أُطَّلِعَ إِلَى إِلَهِ مُوسَى وَإِنِّي لِأَظُنُّهُ مِنَ الْكَاذِبِينَ

“Firavun, Ey seçkinler! Sizin için benden başka ilah tanımıyorum. Ey Haman! Haydi! Benim için tuğla fırını yak, bana bir kule yap. Belki oradan Musâ’nın tanrısını görürüm; ama kesinlikle onun bir yalancı olduğunu zannediyorum dedi.”

Razî, bu ayetin tefsirinde şu açıklamalarda bulunur: “Firavun iki şüpheyi akıllara koymak istemiştir;

³⁶³ Taberî, **a.g.e.**, Cilt 15, s. 298-9; Maturidî, **a.g.e.**, Cilt 7, s. 184; Zemahşerî, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 593; Razî, **a.g.e.**, Cilt 21, s. 140; Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 13, s. 308; İbn-i Kesir, **a.g.e.**, Cilt 9, s. 157; İbn-i Aşur, **a.g.e.**, Cilt 15, s. 346.

Birincisi: ‘Sizin için benden başka ilah tanımıyorum’ şeklindeki sözüdür. Bu söz ise şu iki anlama gelir;

- 1- Kendisinin dışında hiçbir ilah kabul etmemek... Razî, Firavun’un böyle bir düşüncesinin mümkün olmadığını söyler. Yani Firavun yerleri, gökleri, yıldızları, geceyi ve gündüzü kendisin yarattığına dair bir düşünceyi taşımadığını söyler.
- 2- Sadece kendisinin ilah olduğunu söylemek... Firavun, bir yaratıcının olmadığını söyleyerek, insanların mükellefiyetlerinin sadece krallarına itaat etmeleri ve onun emirlerini dinlemeleri olduğunu ileri sürmektedir. İşte Firavunun ulûhiyet iddiasında bulunması göklerin ve yerin yaratıcısı olduğunu söylemesi değil, mâbud olduğunu söylemesidir.³⁶⁴

İbn-i Aşur, “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” ibaresindeki pekiştirme edatının kesinlik (ilim) anlamını vereceği gibi, aynı zamanda firavunun kavmini ikna etmesi için söylemiş olabileceğini de ihtimal dâhilinde görür.³⁶⁵

Bize göre burada Firavun halkını etkilemek için zan kavramını “sanıyorum” anlamında değil “kesinlikle biliyorum ki o bir yalancı (haşa ve kella), onun sözüne itibar edilmez” anlamında kullanmıştır. Zira zalimler hakkı ve hakikati susturmak için şüphe ile konuşmazlar.

Ayet Meâlleri:

Akdemir: “O’nun yalancı olduğunu sanıyorum.”

Atay: “Andolsun! O’nu yalancılardan sanıyorum.”

Ateş: “Ben onu yalancılardan sanıyorum.”

Bayraklı: “O’nun yalancılardan olduğunu sanıyorum.”

D.İ.B: “O’nun kesinlikle yalancılardan olduğunu sanıyorum.”

Kandemir: “Ben onun kesinlikle yalancılardan biri olduğuna inanıyorum.”

³⁶⁴ Razî, **a.g.e.**, Cilt 24, s. 251-2.

³⁶⁵ İbn-i Aşur, **a.g.e.**, Cilt 20, s. 123; Mümin suresi 37. Ayette لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ ibaresi hakkında Kurtubî; bunun hem şüphe hem de yakîn anlamına geldiğini, şüphe şeklinde anlaşılırsa Firavun Allah’ın varlığı hakkında şüphe ettiği, yakîn anlamında olursa; ben onun yalancı olduğundan eminim, kesinlikle o yalancıdır şeklinde anlaşılabilirliğini söyler. (Cilt 18, s. 359.) İbn-i Aşur; Mümin 37. Ayetteki zannın yakîn anlamında olduğunu söyler. (Cilt 24, s. 147.)

Koçyiğit: “Ben onun mutlaka yalancılardan biri olduğunu zannediyorum.”

Öztürk: “(Efendiler! Ben böyle söylüyorum diye Musa’nın tanrısına inandığımı falan sanmayın sakın). Kesin inancıma göre Musâ yalancının tekidir.”

Şimşek: “Ben onun yalancılardan biri olduğu kanaatindeyim.”

Yıldırım: “Aslında, ben onun yalancının biri olduğu görüşümdedir ya, neyse!”

Değerlendirme: Akdemir, Atay, Ateş ve Bayraklı’nın yapmış oldukları tercümenin ayetin manasıyla örtüşmediği ortadadır. Şimşek, “kanaatindeyim” ifadesini kullanmasıyla ayetin anlamını tam olarak yansıtmadığı söylenebilir. Meâl yazarı yazdığı kelimenin okuyucunun zihninde hangi anlamı çağrıştıracağını bilmeli ve ona göre anlam çerçevesi çizmelidir. DİB, Kandemir ve Koçyiğit ayetin sonunda "sanıyorum, “inanıyorum, zannediyorum” ifadeleri yerine “biliyorum” şeklinde tercüme etselerdi daha doğru bir tercüme olabilirdi.

2.1.9. Sad 38/24

قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالٍ نَعَجْتِكِ إِلَى نَعَاجِهِ وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْخُلَطَاءِ لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَقَلِيلٌ مَا هُمْ وَظَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتَنَّاهُ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ وَخَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابَ

“Dâvûd şöyle dedi: ‘Senin koyununu kendi koyunlarına katmak istemekle doğrusu sana karşı haksızlık etmiştir. Zaten aralarında ortaklık ilişkileri bulunanların çoğu birbirine haksızlık ederler; yalnız iman edip iyi işler yapmakta olanlar böyle değildir; ama onlar da o kadar az ki!’ Dâvûd kendisini sınıdığımızı bildi. Bunun üzerine rabbinden kendisini bağışlamasını dileyerek secdeye kapandı, O’na yönelip tövbe etti.”

Bu ayet-i kerimede geçen zan, Taberî, Maturidî, Zemahşerî, Razî, Kurtubî, İbn-i Aşur’a göre yakîn anlamındadır.³⁶⁶

Ayet Meâlleri:

Akdemir: “Bizim kendisini sınıdığımızı anlayıvermişti.”

Atay: “Davud kendisini denediğimizi sanmıştı.”

Ateş: “Davud, kendisini denediğimizi sandı da...”

³⁶⁶ Taberî, a.g.e., Cilt 20, s. 63; Maturidî, a.g.e., Cilt 8, s. 618; Zemahşerî, a.g.e., Cilt 5, s. 260; Razî, a.g.e., Cilt 26, s. 198; Kurtubî, a.g.e., Cilt 18, s. 173; İbn-i Aşur, a.g.e., Cilt 23, s. 239.

Bayraklı: “Davud, bizim kendisini denediğimizi anladı.”

D.İ.B: “Davud kendisini sınıadığımızı düşündü.”

Kandemir: “Davud kendisini imtihan ettiğimizi anladı.”

Koçyiğit: “Davud, kendisini denediğimizi zannetmiş.”

Öztürk: “Bu arada Davud kendisini sınıadığımızı anladı.”

Şimşek: “Davud, kendisini imtihan ettiğimizi sandı.”

Yıldırım: “Davud kendisini bir sınava tabi tuttuğumuzu anladı.”

Değerlendirme: İfadeden kast edilen anlamın yakîn olduğu aşikârdır. Zira Hz. Davud Allah’ın kendisini imtihan ettiğini kesin olarak anlamış ki Allah’tan af ve bağışlanma dilemiştir. Atay ve Ateş’in “sanmak” kelimesini kullanması anlamı tam yansıtmamıştır. Keza Koçyiğit, ibareyi olduğu gibi tercüme ederek manayı müphem bırakmıştır. Böyle durumlarda lafza bağlı kalmak yerine mütercimim ibareyi okuyucu kitlesine en iyi bir şekilde yansıtmaya gayretinde olması gerektiği kanaatindeyiz. Diğer mütercimlerin verdikleri mananın doğru olduğu söylenilebilir.

2.1.10. Fussilet 41/48

وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَدْعُونَ مِنْ قَبْلُ وَظَنُّوا مَا لَهُمْ مِنْ مَحِيصٍ

“Artık daha önce taptıkları şeyler onları terk edip kaybolmuş; kendileri de kaçıp kurtulacakları bir yer bulunmadığı anlamışlardır.”

Bir önceki ayet-i kerimede kıyamet sahnelerinden bir sahne tasvir edilmektedir. Buna göre Allah, kıyamet gününde şirk koşanlara bana şirk koştüğünüz şeyler nerede diyecek. Allah’a ortak koşanlar, putlarla ilişkilerinin olmadığını söyleyecekler. Razî, مَا لَهُمْ مِنْ مَحِيصٍ “kaçacak bir yerlerinin bulunmadığını” ibaresindeki مَا harfinin isim olmadığını, harf (nefiy edatı) olduğunu söyler ve bu şekil olduğunda mananın şöyle olabileceğini söyler: “Onların kaçacak ve kurtulacak bir yerlerinin bulunmadığını anlarlar.” Razî, bazılarının; kâfirler ilk önce zannederler sonra anlarlar şeklindeki anlamlandırmanın uzak bir görüş olduğunu söyler. Zira buradaki zannın ilim/yakîn anlamında olduğunu söyler. Çünkü kâfir azabı gördüğünde azabının devamlı olacağını bilir.³⁶⁷ Taberî, “İşte o zaman Allah’ın azabından kurtulacak bir yerin olmadığını anlarlar”

³⁶⁷ Razî, a.g.e., Cilt 27, s. 138.

şeklinde tefsir eder.³⁶⁸ Müfessirler buradaki zannın yakîn anlamında olduğunu söylemişlerdir.³⁶⁹

Ayet Meâlleri:

Akdemir: “Kaçış yeri olmadığını anlayacaklardır.”

Atay: “Kendilerinin kaçacak yerlerinin olmadığını anlayacaklardır.”

Ateş: “Kendileri için kaçacak bir yer olmadığını anlamışlardır.”

Bayraklı: “Sığınacak hiçbir yerlerinin olmadığını anlayacaklardır.”

D.İ.B: “Kaçıp kurtulacakları bir yer bulunmadığını anlamışlardır.”

Kandemir: “Sığınacak bir yerlerinin olmadığını anlamışlardır.”

Koçyiğit: “Onlar da şunu iyice anlamışlardır ki...”

Öztürk: “Kaçıp kurtulacak bir yer bulunmadığını anlayacaklardır.”

Şimşek: “Kaçacak bir yerlerinin olmadığını da anlamışlardır.”

Yıldırım: “Kaçıp kurtulacakları bir yer olmadığını anlamışlardır.”

Değerlendirme: Meâl yazarları, zan kavramına tefsir kitapları ile muvafık bir şekilde yakîn anlamını vererek tercümede isabet ettikleri söylenebilir.

2.1.11. Hakka 69/20

فَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَيَقُولُ هَآؤُمْ أَفْرُوا كِتَابِيَهٗ اِنِّى ظَنَنْتُ اِنِّى مَلَاقِ حِسَابِيَهٗ

“Kitabı sağ tarafından verilen kimse der ki; Alın kitabımı okuyun; doğrusu ben, hesabımla karşılaşacağımı zaten biliyordum.”

Kitapla kastedilen dünyada işlenen amellerin yazıldığı defterdir. “Yüce Allah geçmiş ve geleceği, kimin ne yaptığını en ince ayrıntısına varıncaya kadar bildiği halde, adaletinin bir gereği ve hesaba çekilen kişinin de adaletinden mutmain olması için amellerin görevli melekler tarafından yazılmasını emretmiştir. Hatta yazılanlarla da yetinilmeyecek işlenen her amel için şahitler dinlenecektir.”³⁷⁰ Mahşerde kişinin amel

³⁶⁸ Taberî, **a.g.e.**, Cilt 10, s. 457.

³⁶⁹ Maturidî, **a.g.e.**, Cilt 9, s. 95; Zemahşerî, **a.g.e.**, Cilt 5, s. 387; Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 18, s. 434; İbn-i Kesir, **a.g.e.**, Cilt 12, s. 248; İbn-i Aşur, **a.g.e.**, Cilt 25, s. 8.

³⁷⁰ M. Sait Şimşek, **a.g.e.**, Cilt 5, s. 297.

defterinin sağ tarafından verilmesi onun dünya hayatında Allah'ın emrine uygun, dürüst ve erdemli bir hayat yaşadığını ve sicilinin temiz olduğunu gösterir. Bu durumda olan kimse Allah'ın lütfuyla kurtuluşa erenlerden olduğunu anlar ve 'Alın kitabımı okuyun' diyerek mutluluğunu başkalarıyla paylaşmak ister.³⁷¹

Kurtubî, "Kitabın sağdan verilmesi kurtuluşun delilidir. Zira Araplar kurtuluşu sağ taraf için kullanırlar, kederi de sol taraf için kullanırlar. Mücahid: "Ahirete dair her bir zan yakîn, dünyaya ait her bir zan ise şüphedir" açıklamasında bulunur.³⁷² Bu ayet-i kerimede de hem ahiret hakkında zan hem de mümin tarafından zan kullanılmıştır dolayısıyla buradaki zan yakîn anlamındadır. Taberî, İbn-i Abbas'ın bu ayetteki zannın yakîn anlamında olduğunu söyler.³⁷³ Zemahşerî, zan, ilmin mecrasında yer aldığı için buradaki zannın ilim ve yakîn anlamında olduğunu söyler.³⁷⁴

Ayet Meâlleri:

Akdemir: "Ben, zaten hesabımla karşılaşacağımı biliyordum."

Atay: "Doğrusu bir hesaplaşma ile karşılaşacağımı umuyordum."

Ateş: "Ben hesabımla karşılaşacağımı sezmişim zaten."

Bayraklı: "Doğrusu ben hesabımla karşılaşacağımı zaten biliyordum."

D.İ.B: "Doğrusu ben, hesabımla karşılaşacağımı zaten biliyordum."

Kandemir: "Ben zaten hesaba çekileceğimi biliyordum."

Koçyiğit: "Ben, zaten hesabıma kavuşacağımı anlamıştım."

Öztürk: "Evet, ben bir gün yaptıklarımın hesabıyla karşılaşacağımı biliyordum."

Şimşek: "Çünkü ben, kitabımla karşılaşacağımı anlamıştım."

Yıldırım: "Evet, ben bir gün yaptıklarımın hesabıyla karşılaşacağımı biliyordum."

Değerlendirme: Atay'ın bu ayette ummak kelimesini kullanması yerinde bir meâllendirme olmamıştır. Zan sözcüğü, müşedded (ؤ) ile kullanılmışsa kesinlik anlamı

³⁷¹ Hayrettin Karaman vd., **Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir**, Cilt 5, s. 447.

³⁷² İbn-i Aşur, **a.g.e.**, Cilt 29, s. 131.

³⁷³ Taberî, **a.g.e.**, Cilt 23, s. 232.

³⁷⁴ Zemahşerî, **a.g.e.**, Cilt 6, s. 200; Bu açıklamanın aynısını Razî'de yapar. Razî, **a.g.e.**, Cilt 30, s. 111; Yakîn anlamı verenler için, Maturidî, **a.g.e.**, Cilt 10, s. 180; İbn-i Kesir, **a.g.e.**, Cilt 14, s. 118; İbn-i Aşur, **a.g.e.**, Cilt 29, s. 131.

katar.³⁷⁵ Ateş'in ise "sezmek" sözcüğünü kullanması ayetin anlamını tam olarak yansıtmamaktadır zira sezmek sözcüğü, öngörüğü ifade eder. Diğer Mütercimlerin vermiş oldukları anlam ise yerinde bir tercüme olmuştur.

2.1.12. Cin 72/12

وَأَنَا ظَنُّنَا أَنْ لَنْ نُعْجِزَ اللَّهَ فِي الْأَرْضِ وَلَنْ نُعْجِزَهُ هَرَبًا

"Sonunda anladık ki yeryüzünde Allah'ın iradesini asla engelleyemeyiz; kaçmakla da O'nun elinden kurtulamayız."

"Cinler, Kur'an-ı Kerimi dinleyince evrendeki her şeyin Allah'ın kudretinde olduğunu, onun iyileri ödüllendirip kötülerini cezalandıracağını, kimsenin Allah'a güç yetiremeyeceğini ve O'nun elinden kaçıp kurtulmanın mümkün olmadığını Kur'an'dan öğrenip anlamışlar."³⁷⁶

Kurtubî, bu ayeti kerime ile ilgili şu açıklamaları yapar: "Burada zannetmek kesin olarak bilmek (ilim ve yakîn) anlamındadır. Bu sûrenin beşinci ve yedinci ayetlerinde geçen zandan farklı bir anlam taşımaktadır. Burada cinler şu hususu dile getirmektedirler: Biz istidlal ile ve Allah'ın ayetleri üzerinde düşünmek suretiyle kesin olarak şunu bildik ki, biz hiç şüphesiz Allah'ın egemenliği ve mülkü içerisindeyiz. -İster yerde ister gökte- kaçmak suretiyle veya başka bir yolla ondan kurtulamayız."³⁷⁷

Ayet Meâlleri:

Akdemir: "Ancak şu gerçeği çok iyi anladık ki..."

Atay: "Allah'tan kurtulamayacağımızı anladık..."

Ateş: "O'nu aciz bırakamayacağımızı anladık."

Bayraklı: "O'ndan kurtulamayacağımızı kesin olarak anladık."

D.İ.B: "Sonunda anladık ki yeryüzünde Allah'ın iradesini asla engelleyemeyiz."

Kandemir: "Şunu da anlamış bulunuyoruz ki..."

³⁷⁵ Arpa, a.g.e., s. 207.

³⁷⁶ Hayrettin Karaman vd., Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, Cilt 5, s. 476.

³⁷⁷ Kurtubî, a.g.e., Cilt 21, s. 291; Razi, a.g.e., Cilt 30, s. 129; Taberî, a.g.e., Cilt 23, s. 331; Maturidî, a.g.e., Cilt 10, s. 252; Zemahşerî, a.g.e., Cilt 6, s. 228; İbn-i Kesir, a.g.e., Cilt 14, s. 152; İbn-i Aşur, a.g.e., Cilt 29, s. 233; M. Sait Şimşek, a.g.e., Cilt 5, s. 323.

Koçyiğit: “Biz şunu iyice anladık ki...”

Öztürk: “Artık biz kesinlikle anladık ki...”

Şimşek: “Anladık ki...”

Yıldırım: “Biz anladık ki...”

Değerlendirme: Atay, Ateş, Kandemir, Yıldırım ve DİB meal verirken “anladık” ibaresinin yanına pekiştirme sıfatı –kesin olarak gibi- kullansalardı anlam daha çok doyurucu olabilirdi.

2.1.13. Kıyamet 75/24-25

وَوَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ بِاسِرَّةٍ، تَنْظُرُ أَنْ يُفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةٌ

“Bir kısım yüzler ise o gün belini kıracak bir felaketi anlayıp sararıp solacaktır.”

“Kıyamet gününde, kâfirlerin yüzleri gerilmiş, çekilmiş ve asılmış olacaktır. Süddi, “basire” ibaresinin asık surat anlamında olduğunu söyler. Buna göre anlam ‘o yüzler asıktır, buruktur’ demektir. Çünkü renkleri kararmış, Allah’ın rahmetinden ümit kestikleri ve Allah, cehennemlikleri seçerken yüzlerini kararttığı için, o yüzlerden sevinç ve nimetin mutluluğu yok olur. Devamındaki ayette “fakire” ibaresi, İbn-i Abbas’a göre cehenneme girmek, Süddi’ye göre, helak olmak; Katade’ye göre ise şer ve kötülük anlamındadır. Müberred’e göre, “fakire” ibaresi; kişinin belini kıran büyük bir bela, omurga kemikleri dizisi gibi anlamlara gelir. O halde “fakire” kişinin omurga kemiklerini kıran büyük bir bela anlamına gelir.”³⁷⁸ Ayetteki zan yakîn anlamındadır.³⁷⁹

Ayet Meâlleri:

Akdemir: “ O gün kimi yüzler de, bel kemiklerini kıracak olan bir (felakete uğrayacaklarını) bildikleri için, asık olacaktırlar.”

Atay: “Kendisinin belkemiğinin kırılacağını sanır.”

Ateş: “Kendisine bel kemiklerini kıran (bela)nın yapılacağını anlar.”

Bayraklı: “Bel kemiklerini kıran bir felakete uğrayacağını anlar.”

³⁷⁸ Kurtubî, a.g.e., Cilt 21, s. 432; Razî, a.g.e., Cilt 30, s. 229-30.

³⁷⁹ Taberî, a.g.e., Cilt 23, s. 511; Maturidî, a.g.e., Cilt 10, s. 351; Razî, a.g.e., Cilt 30, s. 229-30; Kurtubî, a.g.e., Cilt 21, s. 432; İbn-i Kesir, a.g.e., Cilt 14, s. 200; İbn-i Aşur, a.g.e., Cilt 29, s. 356.

D.İ.B: “Bir kısım yüzler ise o gün insanın belini kıracak bir felaketi sezerek sararıp solacaktır.”

Kandemir: “Belini kıracak korkunç bir şeye uğradığını bilir.”

Koçyiğit: “Bel kemiğini kıracak bir işin yapılacağını anlarlar.”

Öztürk: “Çünkü bellerini kıracak darbeyi yiyeceklerini anlayacaklar.”

Şimşek: “Beli kıracak olanın başına getirileceğini anlamıştır.”

Yıldırım: “Çünkü (yiyecekleri darbelerle) bellerinin kırılacağını anlarlar.”

Değerlendirme: Atay’ın “sanır” şeklinde meâl vermesi doğru değildir. Bir sözcüğün her geçtiği yerde aynı anlamı çağrıştıracak bir ifadenin kullanılması ayeti anlamayı garanti etmemektedir. DİB’nin “sezmek” ibaresini kullanması anlamı tam olarak karşılamamaktadır. Diğer mütercimlerin verdikleri anlam yerinde bir anlamlandırmadır.

2.1.14. Kıyamet75/26-28

كَلَّا إِذَا بَلَغَتِ التَّرَاقِي، وَقِيلَ مَنْ رَاقٍ، وَظَنَّ أَنَّهُ الْفِرَاقُ

“Hayır, artık çok geç! Can boğaza gelip dayandığında, yok mu bir şifacı dendiğinde, bunun beklenen ayrılış olduğunu anlayacaktır.”

“Can boğaza gelip dayandığında” ibaresinden maksat ruh veya nefis olduğu söylenmiştir. Nefis veya ruhun boğaza gelip dayandığı ibaresi ölümden kinayedir. İbn-i Abbas, “can boğaza gelip dayandığında” kast olunan kâfirin canıdır. Devamında “râk” ibaresi; “tedavi edecek bir tedavi edici veya şifa dağıtacak bir doktor var mı?” anlamındadır. İbn-i Abbas’a dayandırılan bir görüşe göre; “rak” kelimesi ‘yukarı doğru çıktı, yükseldi’ anlamına gelir. İbn-i Abbas’ın açıklamasını göz önünde bulundurursak ayetin anlamlarından biri de şu şekilde olur; “onun ruhunu alıp, semaya yükseltecek kimlerdir? Rahmet melekleri mi yoksa azap melekleri mi?” Bu ayette *zan* yakîn anlamındadır. Yani ölecek olan o kimse dünyadan kesinkes olarak ayrıldığını anlayacaktır.³⁸⁰

³⁸⁰ Razî, **a.g.e.**, Cilt 30, s. 231; Taberî, **a.g.e.**, Cilt 23, s. 515; Maturidî, **a.g.e.**, Cilt 10, s. 353; Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 21, s. 43; İbn-i Aşur, **a.g.e.**, Cilt 29, s. 359.

Ayet Meâlleri:

Akdemir: "...(ölecek olan da) artık ayrılma zamanının geldiğini anladığında..."

Atay: "Artık ayrılık vaktinin geldiğini anlar."

Ateş: "Ve kendisi artık bunun, ayrılık zamanı olduğunu anlar."

Bayraklı: "Onun kesin ayrılış olduğunu anladığında..."

D.İ.B: "...(hasta) bunun beklenen ayrılış olduğunu anladığında..."

Kandemir: "Anlar ki artık ayrılık vaktidir."

Koçyiğit: "O'da anlar ki, artık ayrılık vaktidir."

Öztürk: "İşte o zaman insan hayata veda vaktinin geldiğini anlar."

Şimşek: "Ayrılık vaktinin geldiğine inanıldığında..."

Yıldırım: "Artık ayrılık vakti geldiğini kendisi de anlar."

Değerlendirme: Şimşek, 28. Ayeti inanmak şeklinde anlamlandırmıştır ki, bunun doğru bir anlamlandırma olmadığı söylenebilir. İnanmak ibaresinin yerine bilmek, anlamak ibarelerinin ayetin bağlamına daha uygun düşeceği ifade edilebilir. Diğer mütercimlerin vermiş oldukları anlamlar doğru bir anlamlandırmadır.

2.2. ZAN KAVRAMININ ŞEK/ŞÜPHE ANLAMINA GELDİĞİ AYETLERİN TEFSİR VE MEÂLLER AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu bölümde Kur'ân'da geçen zan kavramının şek anlamında tefsir edildiği ayetleri incelemeye çalışacağız. Bunu yaparken de mushaftaki sıraya riayet edeceğiz. Daha sonra ise zan kavramını mealler açısından kritiğini yapmaya çalışacağız.

2.2.1. Ali İmran 2/154

ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ أَمْنًا نُعَاسًا يَغْشَىٰ طَائِفَةً مِنْكُمْ وَطَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ...
ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ...

"Sonra o kederin ardından Allah size bir güven, bir grubunuzu kendinden geçiren uyuklama hali verdi; bir grup ta kendi canlarının derdine düşmüşler, Allah hakkında haksız yere cahiliye düşüncelerine kapılarak, 'Bu işten bize ne?' diyorlardı."

Bu ayet-i kerime Uhud savaşından bahsetmektedir. “Uhud savaşındaki yenilginin ardından Allah, Müslümanları sıkıntılara uğrattıktan sonra, cesaretlerini yitirmeden eninde sonunda Hz. Muhammed’in zafere kavuşacağına inanan bir gruba hafif bir uyuklama hali vererek dinlenmelerini ve heyecanlarının yatışmasını sağlamıştı.”³⁸¹

Razî, “Uhud günü Hz. Peygamber (sav) ile birlikte iki topluluk vardı.

- a) Hz. Muhammed (sav)’in hak peygamber olduğuna inanan Müslüman topluluk ki; onlar Allah’ın peygamberine yardım edeceğine kesin olarak inanan kimselerdir.
- b) Hz. Peygamber (sav)’in peygamberliği hususunda şüpheye düşen münafık kesim.

Buradaki zan ile ilgili iki ihtimal söz konusudur:

- 1- Eğer Muhammed (sav) davasında doğru olsaydı Allah kâfirleri ona musallat etmezdi. (münafıkların -şüphe ehlinin- düşüncesi olduğu kanaatindeyiz.)
- 2- Buradaki zan, onların Allah, peygamberlik ve ölümden sonra dirilmeyi inkâr etmeleridir.”³⁸²

Taberî, “cahiliye zannı” ibaresinin müşriklerin, Allah’ın, peygamberine yardım etmeyeceğine dair şüphelerini ifade ettiğini söyler. Taberî’nin, Katade’den naklettiği bir rivayete göre ise bu ifade ile kastedilenin şüphe ehli (münafıklar) olduğudur.³⁸³ Taberî, burada şüphenin müşriklere ait olduğunu da söyler. Fakat Razî’nin görüşü ile Taberî’nin Katade’den naklettiği görüşü göz önünde bulundurursak kastedilenin münafıklar olduğu anlaşılır. Hz. Peygamber (sav) ile savaşan iki gruptan birinin münafıklardan bir grubun olduğunu göz önünde bulundurulursa bu ayetteki zannın münafıklara ait olduğu ve bu zannın şüphe anlamına geldiği söylenilebilir.

Ayet Mealleri:

Akdemir: “ Bir kısmınız ise Allah hakkında cahiliye zannı gibi haksız bir zanda bulunuyor...”

³⁸¹ Hayrettin Karaman vd., **Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir**, Cilt 1, s. 693.

³⁸² Razî, **a.g.e.**, Cilt 9, s. 48.

³⁸³ Taberî, **a.g.e.**, Cilt 6, s. 165; Maturidî, **a.g.e.**, Cilt 2, s. 510; İbn-i Kesir, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 228.

Atay: “ Bir bölük de cahillerin sanısı gibi Allah hakkında haksız yere sanıya kapılıp...”

Ateş: “Bir kısmınız da Allah’a karşı cahiliye zannı gibi haksız bir zanda bulunuyorlar.”

Bayraklı: “Oysa sadece kendilerini düşünen ötekiler, Allah hakkında yanlış fikirlere –putperest cahiliye düşüncelerine- kapıldılar.”

D.İ.B: “Bir grup da Allah hakkında haksız yere cahiliye düşüncelerine kapılarak...”

Kandemir: “Bir kısım insan da Allah hakkında haksız bir şekilde cahiliye dönemi insanları gibi gerçek dışı şeyler düşünüyor...”

Koçyiğit: “Diğer bir grup ise Allah hakkında da, cahiliye zannı gibi hak olmayan bir zan besleyerek...”

Öztürk: “...Canlarının derdine düşen bir grup münafık ise cahiliye devri düşüncesine benzer şekilde Allah ile ilgili bir takım yanlış ve yersiz düşüncelere kapılarak...”

Şimşek: “Bir grup da vardır ki, Allah hakkında cahiliye zannı gibi gerçek dışı bir zan besliyor...”

Yıldırım: “ Bir kısım münafıklar ise can derdine düştü ve Allah hakkında cahiliye devri düşüncesine benzer boş ve yersiz düşüncelere kapıldı.”

Değerlendirme: Öztürk ve Yıldırım’ın vermiş oldukları anlamlara baktığımızda bu ayette zannedenlerin münafıklar olduğu anlaşılır ki, bize göre de ayetteki zan münafıklara aittir zira Allah’ın yardımı hususunda şüphe eden kesim onlardır. Bu ayette; “zan, sanı boş ve yersiz düşünceler, cahiliye düşüncesi, yanlış ve yersiz” gibi anlamlandırma yerine “Allah hakkında yersiz bir şekilde şüpheye kapılarak” şeklinde anlamlandırmanın daha doğru olabileceği kanaatindeyiz.

2.2.2. Nisa 4/156

وَقَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ بْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللَّهِ وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا

“Allah elçisi Meryem Oğlu İsa Mesih’i öldürdük demeleri yüzünden... Hâlbuki onu ne öldürdüler ne de çarmıha gerdiler; (başkası ona benzer kılındığı için) şüphe içine

düşürüldüler. Onun hakkında ihtilafa düşenler bu konuda tam bir kararsızlık içindedirler. Bu hususta zanna uyma dışında hiçbir bilgileri yoktur ve kesin olarak onu öldürmemişlerdir.”

Bu ayet-i kerimede Allah, Îsâ (a.s)’ı Yahudilerin kötülüklerinden nasıl koruduğundan, O’nu öldürüp çarmla germediklerinden, bu konu ile ilgili aralarında ihtilafın olduğundan ve bu konu hakkında derin bir anlaşmazlığa düştüklerinden haber vermektedir.

Zemahşerî, bu ayetin tefsirinde şu açıklamalara yer verir: “ Zanna ittiba olma ilim cinsinden değildir. Yani, onlar zanna tabi oluyorlar. Şayet; ‘şüphe ile vasıflandılar. Şüphe ise iki mümkün durumdan hiçbirinin ağır basmamasıdır. Sonra zan ile vasıflandılar. Zan ise iki mümkün durumdan birinin ağır basmasıdır. Nasıl hem şüphe etmiş hem de zan etmiş oluyorlar?’ gibi bir soru sorulursa bu soruya şöyle cevap verilir: Hiçbir bilgileri olmadığı için şüphe içindedirler. Fakat onlara bir işaret -belirti- görünmeye başlasa bu sefer zannetmeye başlarlar. ‘O’nu kesin olarak öldürmediler.’ ifadesi istiğrak edatıyla (وَمَا قَتَلُوهُ) gelmiştir ki; bu bir şeyi tümünden nefyetmektir.”³⁸⁴ Yani ayet-i kerimenin istiğrak edatıyla gelmesi onların Hz. Îsâ’nın öldürülmesi hususunda hiçbir bilgilerinin bulunmadığına dairdir. ‘Onlar sadece zanna uyuyorlar’ ibaresi “yakînsiz³⁸⁵ ve ilimsiz³⁸⁶ söz” anlamındadır. Zemahşerî’nin açıklamalarından yola çıkarak- bu ayet-i kerimede zannın şek anlamında olduğunu söyleyebiliriz ki, İbn-i Kesir³⁸⁷ ve İbn-i Aşur³⁸⁸ bu ayetteki zannın şüphe anlamında olduğunu söylemişlerdir.

Ayet Meâlleri:

Akdemir: “Onların bu konudaki bilgisi sadece zanna tabi olmaktan ibarettir.”

Atay: “Bu hususta sanıya uymaktan başka kesin bir bilgileri yoktur.”

Ateş: “O hususta bir bilgileri yoktur. Sadece zanna uyuyorlar.”

Bayraklı: “Bu hususta zanna uymak dışında hiçbir bilgileri yoktur.”

D.İ.B: “Bu hususta zanna uyma dışında hiçbir bilgileri yoktur.”

³⁸⁴ Zemahşerî, **a.g.e.**, Cilt 2, s. 175-6.

³⁸⁵ Maturidî, **a.g.e.**, Cilt 3, s. 411.

³⁸⁶ Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 7, s. 212.

³⁸⁷ İbn-i Kesir, **a.g.e.**, Cilt 4, s. 336.

³⁸⁸ İbn-i Aşur, **a.g.e.**, Cilt 6, s. 22.

Kandemir: “Bu konuda zan ve hayallerinin peşinden gitmekten başka hiçbir bilgileri yoktur.”

Koçyiğit: “Zanna tabi olmaktan başka hiçbir bilgileri yoktur.”

Öztürk: “Onların bu konuda hiçbir sağlam bilgileri yoktur; bu yüzden sadece temelsiz, mesnetsiz iddialarda bulunurlar.”

Şimşek: “Onun hakkında gerçek bilgileri yoktu; sadece zanna uymuşlardır.”

Yıldırım: “Onların bu konuda hiçbir sağlam bilgileri yoktur. Sadece hayal mahsulü temelsiz bilgilerin peşindedirler.”

Değerlendirme: Atay’ın ‘sanı’ ibaresini kullanması zan ile aynı anlamı çağrıştırmaktadır. Diğerleri ise zannı müstakil bir biçimde kullanmışlardır ki bu da ayetin anlamını tam olarak yansıtmamaktadır. Zira zan kavramı çokanlamlı bir kelime olduğu için okuyucunun zihninde belirsizleşebilir. Ayet-i kerimeyi “şüpheye uyuyorlar veya şüphenin peşinden gidiyorlar” şeklinde bir anlam verilseydi ayetin vermiş olduğu mesaj ile daha uyumlu olunabilirdi.

2.2.3. Yunus 10/36

وَمَا يَتَّبِعُ أَكْثَرُهُمْ إِلَّا ظَنًّا إِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ

“Onların çoğu sadece zanna uyuyor. Oysa zan hiçbir şekilde hakkın yerini tutamaz. Allah yaptıklarınızı çok iyi bilmektedir.”

Bir önceki ayet-i kerimelerde Allah, müşriklere hitaben; Allah’ın gökten ve yerden sizi rızıklandığına, size iştirme ve görme duyularını bahşettiğini, ölüden diriyi diriden de ölüyü çıkarttığını, tapmakta olduğunuz putların hakka götüremez olduğunu ve müşriklerin bunların hepsini yapanın Allah olduklarını zannettikleri halde bile bile Allah’a şirk koştuklarına dair beyanlarda bulunmuştur.³⁸⁹

“Onların çoğu zanna uyuyor” ibaresi iki şekilde tefsir edilmiştir:

- Müşriklerin çoğu Allah’ı ikrar (kabullenme) hususunda zanna tabi oluyorlar.

³⁸⁹ Kur’an, Yunus Sûresi, Ayet 31.

- Müşriklerin ekserisi; “Putlar ilahtırlar ve onlar Allah katındaki şefaathçılarımızdır” şeklindeki söylemiş oldukları sözler hakkında zanna tabi oluyorlar. Birinci görüş daha kuvvetlidir.³⁹⁰

Taberî, müşriklerin çoğunun putlara tapma hususunda bilgilerinin olmadığını onların bu konu hakkında şüphe içinde olduklarını söyler ve bu ayet-i kerimedeki “hak” kavramının yakîn,³⁹¹ “zan” kavramının da şüphe anlamında olduğunu ve şüphenin yakînden bir şey barındırmadığını söyler.³⁹² Ayette müşriklerin putlara tapmakla Allah ile doğru bir bağ kuramadıkları ima edilmektedir.

Ayet meâlleri:

Akdemir: “Zanna uymaktan başka bir şey yapmamaktadırlar.”

Atay: “Onların çoğu ancak saniya uyarlar.”

Ateş: “Onların çoğu zandan başka bir şeye uymuyorlar.”

Bayraklı: “Onların çoğu, zandan başka bir şeye uymaz.”

D.İ.B: “Onların çoğu sadece zanna uyuyor.”

Kandemir: “Onların çoğu sadece zanna göre hareket eder.”

Koçyiğit: “Onların çoğu, zandan başka bir şeye tabi olmamaktadırlar.”

Öztürk: “O müşriklerin hepsi, asılsız bir inanış ve anlayışın peşinden gidiyorlar.”

Şimşek: “Doğrusu, onların çoğu sadece zanna uymaktadır.”

Yıldırım: “Onların hepsi, sadece hayal mahsulü temelsiz bilgilerin peşinden gidiyorlar.”

Değerlendirme: Mütercimlerimizin çoğu zan kelimesini müstakil bir şekilde almışlardır ki, bu kavram ayet-i kerimenin anlamını tam olarak yansıtmamaktadır. Öztürk’ün ‘asılsız bir inanış ve anlayış’, Yıldırım’ın ise ‘hayal mahsulü temelsiz bilgi’ şeklinde anlamlandırmaları şüphe kavramının anlamını az da olsa yansıttıkları söylenebilir. Zan kelimesini olduğu gibi alan meâller hakkında da bir kelime çokanlamlı ise onu açıklamak mütercimin görevi olmalıdır. Meâl yazarlarının zan kavramına açıklık

³⁹⁰ Razî, a.g.e., Cilt 17, s. 97.

³⁹¹ Kurtubî, a.g.e., Cilt 10, s. 502.

³⁹² Taberî, a.g.e., Cilt 12, s. 181.

getirmemekle sorumluluğu okuyuculara bıraktıklarını söyleyebiliriz. ‘Onların çoğu şüphe içerisindedirler, şüphenin peşinden gitmektedirler’ şeklinde bir anlamlandırmanın daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

2.2.4. Kehf 18/36

وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِن رُّدِدْتُ إِلَىٰ رَبِّي لَأَجِدَنَّ خَيْرًا مِنْهَا مُنْقَلَبًا

“Kıyametin kopacağını da sanmıyorum. Şayet rabbimin huzuruna götürülürsem, hiç şüphem yok ki, orada bunun yerine daha iyisini bulurum.”

Allah, önceki ayetlerde inanmayanların cehennemdeki durumlarıyla inananların cennetteki durumlarını anlattıktan sonra, burada da bu iki grubun durumlarına uygun olarak biri imanın, diğeri küfrün temsilcisi durumundaki iki adamın inanç ve davranış özelliklerini misal olarak vermiştir.³⁹³ Ayetlerden anlaşıldığına göre inkârın temsilcisi olan kişi büyük bir servete sahiptir; imanın mümessili olan şahıs ise fakirdir. Servet sahibi olan şahıs servetini fakir arkadaşına karşı kibirlenme ve nankörlük vesilesi yapmıştır. Malının tükenmeyeceğini zannetmekte ve kıyametin kopmasıyla ilgili de şüphe içerisindedir.³⁹⁴ Taberî ve Maturidî’ye göre ayette geçen zan, şüphe anlamındadır.³⁹⁵

Ayet Meâlleri:

Akdemir: “Kıyametin kopacağını da düşünmüyorum.”

Atay: “Ve saatin kurulacağını sanmıyorum.”

Ateş: “Kıyametin kopacağını da sanmıyorum.”

Bayraklı: “Kıyametin kopacağını da zannetmiyorum.”

D.İ.B: “Kıyametin kopacağını da sanmıyorum.”

Kandemir: “Kıyametin kopacağını da sanmıyorum.”

Koçyiğit: “Kıyametin kopacağını da zannetmiyorum.”

Öztürk: “Ben kıyamet diye bir şeyin gelip çatacağına da ihtimal vermiyorum.”

Şimşek: “Kıyametin kopacağını da sanmıyorum.”

³⁹³ Kur’an, Kehf Sûresi Ayet 32-37.

³⁹⁴ Hayrettin Karaman vd., Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, Cilt 3, s. 554.

³⁹⁵ Taberî, a.g.e., Cilt 15, s. 262; Maturidî, a.g.e., Cilt 7, s. 171.

Yıldırım: “Esasen ben kıyametin kopacağına da inanmıyorum.”

Değerlendirme: “Sanmam, sanmıyorum” şeklindeki anlamlandırmanın doğru bir anlamlandırma olduğu ifade edilebilir. Çünkü bu ayetin anlamını en güzel bir şekilde yansıtan bu ibarelerdir. Zira her bir ifade sahip olduğu bağlamda anlam kazanır. Dolayısıyla ayet bütünlüğüne bakıldığında zan ve sanı ibareleri şüphe anlamını vermektedirler. Öztürk’ün “ihtimal vermiyorum” açıklaması şüphe kavramını çağrıştırmaktadır. Yıldırım ise “inanmıyorum” ifadesini kullanmıştır ki, bu ifade şüphe anlamını çağrıştırmamaktadır. Meâl yazarlarının kahir ekseriyeti çeviride isabet ettikleri söylenebilir.

2.2.5. Enbiya 21/87

وَدَا النُّونَ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ

“Zünnûn ’u da (Yunus) zikret! Hani öfkeli bir halde geçip gitmiş, bizim kudretimizin kendisine yetmeyeceğini zannetmişti. Sonunda karanlıklar içinde, “senden başka bir ilah yoktur. Seni tenzih ederim. Gerçekten ben kötü işler yapmışım!” diyerek yalvardı.”

Zünnûn, Hz. Yunus (a.s)’un lakabıdır. Balık tarafından yutulduğu için kendisine bu lakabın verildiği söylenir. Putlara tapan Ninova halkını Allah’a davet etmekle görevlendirilmiş olan Hz. Yunus, halkı uzun süre dine davet etmesine rağmen kendisine çok az sayıda kişi iman etmişti. Bu durum karşısında ümidini kaybeden Hz. Yunus, kavmine kızmış, onların başına gelecek bir musibetten kendisini kurtarmak için gemiye binip şehri terk etmiştir. Bindığı geminin yük fazlalığından dolayı gemi batmaya başlayınca geminin yükünü hafifletmek üzere çekilen kura sonucunda denize atılmış ve bir balık tarafından yutulmuştur. Hz. Yunus, balığın karnındayken yaptığı yanlış fark etmiş ve balığın karnındayken dua etmiştir. Allah, Hz. Yunus’un duasını kabul ederek onu bu sıkıntıdan kurtarmış neticesinde Hz. Yunus, tekrar kavmine dönerek onları dine davet etmiş ve onun kavmi de onun bu davetine icabet ederek ilahi azaptan kurtulmuşlardır.³⁹⁶

“Bizim kudretimizin kendisine yetmeyeceğini zannetmişti” şeklinde çevrilen cümleyle ilgili değişik görüşler serdedilmiştir:

³⁹⁶ Hayrettin Karaman vd., a.g.e., Cilt 3, s. 697.

- İblis, bu hususta Hz. Yunus’u yanıltmış ve Allah’ın kendisini cezalandırmasının mümkün olmadığı zannına kaptırmıştır. Fakat bu görüş küfürdür. Dolayısıyla bu görüş kabul edilemez.³⁹⁷
- O bizim kendisini sıkıştırmayacağımızı zannetmişti. Bu tıpkı şu ayetlerde geçtiği gibidir: **اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَيَقْدِرُ** “Kullarından rızka dilediğine bol bol, dilediğine de ölçülü veren Allah’tır” ile **فَقَدَّرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ** “Rızkını daralttığında...” Fahreddin er-Razî bu görüşte olduğunu ima eder.
- Ayetteki **أَنْ لَنْ نَقْدِرَ** “nakdire” ibaresi **قَضَى** “hüküm” anlamındadır. Bu kaza ve hüküm anlamındaki kaderden gelmektedir. Yani, “onun hakkında kendisini cezalandırmayı takdir etmeyeceğimizi, hükme bağlamayacağımızı zannetti.” Zemahşerî, “Böyle bir düşüncenin kalbine gelmesi sonrada onu uzaklaştırması da mümkündür. Tıpkı tahkik ehli bir müminin her vakit şeytandan gelen vesveseleri kalbinden uzaklaştırmaya çalıştığı gibi. ‘Allah hakkında zanlarda bulunuyordunuz’³⁹⁸ buyruğunda olduğu gibi” açıklamasını yapar.³⁹⁹ İbn-i Abbas, bir gün Muaviye’nin yanına uğramış, onu gören Muaviye: “Dün gece Kur’an’ın dalgaları arasında boğuldum, nefsim için kurtuluşu sana başvurmadım gördüm” dedi. İbn-i Abbas; “mesele nedir?” diye sorunca Muaviye; “Allah’ın nebisi Cenab-ı Hakkın kendisine kadir olamayacağını zannetmiştir” deyince, İbn-i Abbas; “Ayetteki bu ifade ‘kudret’ kökünden değil ‘kader’ kökündendir” diye cevap verdi.
- “Bizim kudretimizin kendisine yetmeyeceğini (mi) zannetmişti” ibâresi soru anlamındadır. **أَفْظَنَّ** ... mı zannetti? Soru edatı olan hemze îcaz kasdıyla hafzedilmiştir.⁴⁰⁰ Razî, hazfolunan bu hemzenin kınama belirttiğini söyler.
- Bir başka görüşe göre bu ayetteki anlatım bir benzetmeden ibarettir. Yani; “Onun hali Allah’ın emrini beklemeden kavminden ayrılması sebebiyle kendisine gücümüzün yetmeyeceğini zanneden kişinin haline benziyordu” anlamındadır.⁴⁰¹

³⁹⁷ Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 14, s. 272-3.

³⁹⁸ **Kur’an**, Ahzab Suresi, Ayet 10.

³⁹⁹ Zemahşerî, **a.g.e.**, Cilt 4, s. 161; İbn-i Aşur, **a.g.e.**, Cilt 17, s. 132.

⁴⁰⁰ Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 14, s. 272-3.

⁴⁰¹ Taberî, **a.g.e.**, Cilt 16, s. 378-80; Maturidî, **a.g.e.**, Cilt 7, s. 370.

- Razî ve Kurtubî, bu ayetteki zannın Peygamberlikten önce Hz Yunus'ta meydana gelmiş olabileceğini de söylerler.⁴⁰²

İbn-i Abbas, “تَقْدِيرٌ” ibaresinin “kudret” anlamında değil “kader” anlamında olduğunu söylemektedir. İbn-i Abbas'ın bu yorumundan hareketle Hz. Yunus'un Allah'ın kudreti hakkında değil, Allah'ın kaderi hakkında şüpheye düştüğünü söyleyebiliriz. Zira bir Peygamber'in Allah'ın kudreti hakkında şüpheye düşmesi Peygamberlik vazifesiyle bağdaşmamaktadır.

Ayet Meâlleri:

Akdemir: “Kendisine güç yetiremeyeceğimizi sanmıştı.”

Atay: “Kendisine güç yetiremeyeceğimizi sanmıştı.”

Ateş: “Kendisine güç yetiremeyeceğimizi sanmıştı.”

Bayraklı: “Bizim kendisini asla sıkıştırmayacağımızı zannetmişti.”

D.İ.B: “Kudretimizin kendisine yetmeyeceğini zannetmişti.”

Kandemir: “Bizim kendisini darda bırakmayacağımızı zannetmişti.”

Koçyiğit: “Zannetmişti ki, biz kendisine güç yetiremeyeceğiz.”

Öztürk: “Peygamberlik görevinden kurtulacağını zannetmişti.”

Şimşek: “Kendisine güç yetiremeyeceğimizi sanmıştı.”

Yıldırım: “Peygamberlik görevinden kaçıp kurtulacağını zannetmişti.”

Değerlendirme: Yukarıda ifade edildiği gibi Hz. Yunus, Allah'ın gücü konusunda değil, Allah'ın kaderi hususunda şüpheye düşmüştür. Meâllerdeki bu anlamın Kur'an bütünlüğüne uymadığını düşünmekteyiz. Dolayısıyla “Kendisine güç yetiremeyeceğimizi sanmıştı” şeklinde anlamlandırmak yerine “Bizim kendisini sıkıştırmayacağımız hususunda kararsız kaldı/zannetti” şeklinde mana vermenin daha doğru olduğunu söyleyebiliriz. Meâllere bakıldığında Bayraklı ve Kandemir'in yerinde bir çeviri yaptıkları ifade edilebilir.

⁴⁰² Razî, **a.g.e.**, Cilt 22, s. 215-6; Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 14, s. 268.

2.2.6. Kasas 28/39

وَاسْتَكْبَرَ هُوَ وَجُنُودُهُ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَظَنُّوا أَنَّهُم إِلَيْنَا لَا يُرْجَعُونَ

“Firavun ve askerleri, bize döndürülmeyeceklerini zannederek yeryüzünde haksız yere büyüklük tasladılar.”

Taberî, “haksız yere” ifadesinin “Allah’a karşı düşmanca ve kibirlenerek” anlamında, “bize döndürülmeyeceklerini” ifadesinin ise, “öldükten sonra dirilişin, sevap ve ikabın olduğu hakkında şüphe ederek (حسبوا) arzularının peşinden gittiler” manasında olduğunu söyler.⁴⁰³ Taberî gibi Kurtubî de ayette geçen zan kavramını “توهموا” ve “حسبوا” ibareleriyle tefsir ederler.⁴⁰⁴ Bu ibarelerin şüphe ile bağlantılı olduğunu zikretmiştik. Aslında Firavun ve ordusu, diriliş hakkında şüphe içinde oldukları için kibirlendiler ve zulmettiler. Dirilişe inanan biri bu tür eylemlerden uzak durur. Dolayısıyla ayette geçen zan kavramını şüphe şeklinde anlayabiliriz.

Ayet Meâlleri:

Akdemir: “Bize dönmeyeceklerini sanmışlardı.”

Atay: “Bize döndürülmeyeceklerini sandılar.”

Ateş: “Bize döndürülmeyeceklerini sandılar.”

Bayraklı: “Bize döndürülmeyeceklerini sandılar.”

D.İ.B: “Bize döndürülmeyecekleri kanaatine kapılarak...”

Kandemir: “Bize dönmeyeceklerini zannettiler.”

Koçyiğit: “Bize hiç döndürülmeyeceklerini zannetmişlerdir.”

Öztürk: “Hesap vermeyeceklerini sandılar.”

Şimşek: “Bize döndürülmeyeceklerini sandılar.”

Yıldırım: “Bir gün huzurumuza gelip hesap vermeyeceklerini zannettiler.”

Değerlendirme: DİB’in zan kavramına “kanaat” anlamını vermesi kelimenin ayet bütünlüğünce verdiği anlamla uyuşmamaktadır. Diğer mütercimlerin vermiş oldukları anlamın doğru olduğu söylenebilir.

⁴⁰³ Taberî, a.g.e., Cilt 18, s. 256.

⁴⁰⁴ Kurtubî, a.g.e., Cilt 16, s. 284; benzer bir açıklama için bakınız; İbn-i Aşur, a.g.e., Cilt 20, s. 124.

2.2.7. Casiye 45/24

وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُم بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ

“Bir de şöyle demekteler: ‘Bu dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur. Ölürüz, yaşarız. Bizi öldüren ise zamandan başkası değildir.’ Hâlbuki onların bu konuda bir bilgileri yoktur, zannetmekten başka bir şey yaptıkları yok.

Bu ayet-i kerime, müşriklerin, ahiret hayatını inkâr ettiklerini öldükten sonra dirilmeyi yalanladıklarını göstermektedir. Ayette ölümün hayattan önce zikredilmesinin sebebi ile ilgili şu ihtimaller söylenmiştir;

- “Ölürüz” ibaresiyle, babalarının ve annelerinin sülblerinde bir nutfe oluşmasını, “Yaşarız” kelimesiyle de bundan sonraki hayatı kastetmişlerdir.
- Biz ölürüz çocuklarımızın geride kalmaları sebebiyle yaşarız.⁴⁰⁵

İbn-i Aşur, “Ölürüz ve diriliriz” cümlesindeki atıf harfi olan vav (و) ın tertibi (sırayı) ifade etmediğini söyler.⁴⁰⁶

“Bizi öldüren ise zamandan başkası değildir” ifadesi, Mücahid’e göre ‘günler ve yıllar’ Katade’ye göre ise ‘yaşadığımız ömür’dür.⁴⁰⁷

Kurtubî, مَا لَهُم بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ ibaresindeki مِنْ edatın fazla olduğunu söyler ki bu şu anlama gelmektedir; ‘Yani onlar bu sözlerini şüphedeleyen söylediler’ anlamı kastedilmektedir.⁴⁰⁸

Taberî,⁴⁰⁹ Zemahşerî,⁴¹⁰ İbn-i Kesir,⁴¹¹ İbn-i Aşur’a göre ayetteki zan şüphe anlamındadır. Bu surenin 26. Ayetinde Allah, kıyamet ve haşirle ilgili şüphenin olmadığını dile getirmektedir ki, açıklamasını yaptığımız ayetteki zannın şüphe anlamına geldiğini kuvvetlendirmektedir.

⁴⁰⁵ Razî, **a.g.e.**, Cilt 27, s. 270.

⁴⁰⁶ İbn-i Aşur, **a.g.e.**, Cilt 25, s. 363.

⁴⁰⁷ Kurtubî, **a.g.e.**, Cilt 19, s. 167.

⁴⁰⁸ **A.g.e.**, Cilt 19, s. 167.

⁴⁰⁹ Taberî, **a.g.e.**, Cilt 21, s. 98.

⁴¹⁰ Zemahşerî, **a.g.e.**, Cilt 5, s. 487: Zemahşerî, ayette zan ve tahmini yan yana zikrettiği için bu ayetteki zannın şüphe anlamında olduğunu söyleyebiliriz.

⁴¹¹ İbn-i Kesir, **a.g.e.**, Cilt 12, s. 363: İbn-i Kesir de bu ayetteki zannı tevehhüm ve tahayyül şeklinde tefsir eder ki, şüphe anlamına geldiği kanaatindeyiz.

Ayet Meâlleri:

Akdemir: “Tahmin yürütmekten başka bir şey yapmamaktadırlar.”

Atay: “Yalnız bir sanıda bulunuyoruz.”

Ateş: “Onlar sadece zannediyorlar.”

Bayraklı: “Sadece öyle zannediyorlar.”

D.İ.B: “Zannetmekten başka bir şey yaptıkları yok.”

Kandemir: “Sadece tahmin yürütüyorlar.”

Koçyiğit: “Onlar sadece böyle zannediyorlar.”

Öztürk: “...Sırf ölüm sonrası dirilişten şüphe duyduklarından böyle söylüyorlar.”

Şimşek: “Onlar sadece böyle sanıyorlar.”

Yıldırım: “Sadece hayal mahsulü temelsiz şeylere göre konuşuyorlar.”

Değerlendirme: Öztürk’ün yapmış olduğu tercüme yerli yerinde bir tercümedir. Ateş, Bayraklı, DİB, Koçyiğit ise zan ibaresini müstakil olarak almışlardır ki, zan kavramı çokanlamlı bir kelime olduğu için zan kavramının olduğu gibi bırakılması doğru değildir. Zira bu durumda okuyucu anlamı kendisi takdir edecektir. Mütercime düşen ise okuyucuya sorumluluk yıkmak değil ona rehberlik etmektir. Yıldırım’ın yapmış olduğu tercüme de ayetin anlamını tam olarak yansıtmamaktadır. Ayet’e şöyle bir anlam verilebilirdi: “Bu konu hakkında şüphe etmekten başka bir şey yaptıkları yok.”

2.2.8. Casiye 45/32

وَإِذَا قِيلَ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَالسَّاعَةُ لَا رَيْبَ فِيهَا قُلْتُمْ مَا نَدْرِي مَا السَّاعَةُ إِنْ نَظُنُّ إِلَّا ظَنًّا وَمَا نَحْنُ بِمُسنِقِينَ

“Allah’ın vadi gerçektir, kıyamet konusunda da bir şüpheyeye yer yoktur” denildikçe, ‘Kıyamet nedir bilmiyoruz, biz bu konuda zannetmenin ötesinde bir şey yapamayız, kesin bir bilgiye sahip değiliz’ dediniz.

Bu ayetin tefsiriyle ilgili Fahreddin er-Razî, şu açıklamalarda bulunur: “Zanni galiple derim ki; o kâfirler bu meselede (kıyamet ve haşir) iki gruptular. Bir kısmı, öldükten sonra dirilişin olmayacağını savunur; “Dediler ki bu dünya hayatımızdan başka bir hayat yok (Casiye, 24)” ifadesinde kastedilen bu kesimdir. Bir kısmı da bu hususta şüpheli ve şaşkın olan kimselerdir. Çünkü bu kesim, hem Resûlullah (sav)’tan duydukları

şeylerin çokluğu, hem de haşrin doğruluğu hususundaki işaretlerin çokluğu sebebiyle bu hususta şüphe edenlerdir. İşte Allah'ın bu ayette dile getirdiği kimseler bunlardır.⁴¹²

Ayet Meâlleri:

Akdemir: “Bu konuda ancak tahminde bulunuyoruz.”

Atay: “Yalnız bir sanıda bulunuyoruz.”

Ateş: “Saat nedir? Bilmiyoruz, onu sadece bir (kuruntu) sanıyoruz.”

Bayraklı: “Sadece öyle bir şey sanıyoruz.”

D.İ.B: “Biz bu konuda zannetmenin ötesinde bir şey yapamayız.”

Kandemir: “Biz onu bir tahminden ibaret sanıyoruz.”

Koçyiğit: “Ancak olmadığını zannediyoruz.”

Öztürk: “Bize göre kıyamet bir vehimden ibaret.”

Şimşek: “Biz sadece varsayıyoruz.”

Yıldırım: “Bu sadece bir evhamdan ibarettir.”

Değerlendirme: Bu ayet-i kerimeye, “tahmin, sani, zan, vehim” gibi verilen anlamların manayı yansıttığı kanaatindeyiz. Ayrıca şöyle bir anlam da verilebilirdi: “Bize göre kıyamet bir belirsizlikten (şüpheden) ibaret.”

⁴¹² Fahreddin er-Razî, **a.g.e.**, Cilt 27, s. 275; İbn-i Kesir, bu ayette de tevehhüm ibaresini zikrettiği için şüphe anlamında kullandığı kanaatindeyiz. İbn-i Kesir, **a.g.e.**, Cilt 12, s. 367.

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerimde zan sözcüğü, 48'i Mekkî 21'i Medenî olmak üzere toplamda 69 yerde geçmektedir. Mekkî surelerin 21'inde, Medenî surelerin ise 11'inde olmak üzere toplam 32 sûrede bu kavram zikredilir. Zan kavramı, resmi sıralamaya göre ilk olarak Bakara sûresinde nüzûl nüzulamasına göre ilk olarak Necm sûresinde geçmektedir.

Kelimelerin kök anlamı, türevleri ve zamanla kazandıkları anlam değişimleri semantik çalışmaların merkezinde yer almaktadır. Tarihsel ve kültürel süreçlerle şekillenen anlamın veya anlamların tespit edilip ortaya çıkarılması kelimeler ve kavramların daha doğru anlaşılmasında katkısı büyüktür. Bu bağlamda Kur'ân'da geçen kelime ve kavramların ilgili ayet grupları içindeki bağlamlarıyla değerlendirilmesi ve semantik anlamın veya anlamların süreç içinde değişen seyrini bilmek önem arz etmektedir. Değerlendirmelerin metin ve süreç temelli olması gerekmektedir.

Tefsirlerde zan kavramıyla ilgili farklı açıklamaların yapıldığı görülmektedir. Kimi müfessirler zan kavramını sözlük anlamıyla tefsir etmişler. Bu sözlük anlamlarından yakîn ve şüphe anlamı zikredilebilir. Kelimenin bu şekilde anlamının belirlenmesinde kabul edilen rivayetlerin etkisi olmuştur. Nitekim rivayetlerin olmadığı durumlarda bağlam üzerinden anlama ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu durumda ise Kur'ân'ın genel muhtevasına ve ayetin yer aldığı pasaja uygun bir şekilde yorumlar yapılmıştır. Bununla beraber dilbilimsel çözümlenmelerle de zan kavramı üzerinde durulmuştur.

Zan kavramının vücûh ve nezâir eserlerinde değişik anlamlar verilmiştir. Yine zan kavramının hadislerde de farklı anlamlarda kullanıldığı söylenebilir. Zan kelimesine sözcüklerde değişik anlamların verilmesi, vücûh ve nezâir eserlerinde değişik anlamlarda kullanılması, hadislerde farklı anlamların olması ve en son olarak müfessirler tarafından farklı bir şekilde tefsir edilmesi kavramın çokanamlı yapısını göstermektedir.

Kur'ân'da geçen kelime ve kavramların objektif bir biçimde tahlil edilerek sunulması önem arz etmektedir. İnancın temel sacayaklarının anlaşılması ve yanlış anlamların önüne geçilebilmesi kavramların yerli yerinde anlamlandırılmasına bağlıdır. Kur'an kavramları bu anlamda merkezi bir konumdadır. Zan kavramının Türkçede anlaşıldığı ve algılandığı şekliyle şüphe anlamına gelecek şekilde meâllendirilmesi ve kavramların yanlış kullanılması hem objektif değerlendirmelerin önüne geçmektedir hem de inancın yanlış bir zeminde temellendirilmesine neden olmaktadır. Çalışma bu anlamda

zan kavramının çok yönlü etimolojik ve semantik anlamlarına ışık tutabilmek iddiası taşımaktadır. Çalışmada ortaya çıkan sonuç anlamında zan kavramı yeri geldiğinde bağlama göre “kesin bilgi, yakīn, kesin inanma” gibi anlamlara gelmekte ve bu anlamlar daha çok inanan insanların vasıfları olarak Kur’an’da zikredilmektedir. Aynı şekilde zan kavramı “şüphe, şüpheli bilgi” anlamlarında kullanılmakta ve bu manaların genel itibarıyla ahiret hayatı hakkında, Allah hakkında şüphe eden ve inandımayan insanların sıfatları olarak geçmektedir. Zan kavramı çift kutuplu bir anlam örgüsüne sahiptir. Bu da kavram üzerindeki çalışmaların daha hassas ve objektif bir zeminde yapılması gerektiğine dair bizlere veriler sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Abduh, Muhammed, **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim**, Kahire, 1947.

Abdulgazi, Muhammed, Fuad, **Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim**, Kahire: Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1945.

Abdulgazi, Muhammed, Fuad, **Şerhu Süneni İbni Mace**, Dâru'l-İhya li'l-Kutubi'l-Arabıyye.

Abdulkadir Üdeh, **et-Teşriu'l-Cinaî el-İslamî Mukarinen bi'l-Kanuni'l Vad'i**, Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Azl.

Abdulkahir Bağdadî, Ebu Mansur, **el-Fark beyne'l-Firak**, Kahire: Mektebetu İbni Sina.

Abdulmun'im, Muhammed, Abdurrahman, **Mu'cem Mustalahat ve Elfaz Fıkhiyye**, Kahire: Dâr Fazile, 1999.

Ahmet, Hadi, **Kur'an'ı Anlamanın Fikri Arka Planı Varlık, Bilgi, İnsan**, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.

Ağırkaya, Güven, "Kur'an'ı Anlamadan Okumanın Bir Sevabı Yok Mudur?", **Diyanet İlmî Dergi**, Cilt 56, Sayı 3, 2020.

Akdemir, Salih, **Son Çağrı Kur'an**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.

Apaydın, H. Yunus, "Mütevattir", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.

Arpa, Abdulmuttalip, **Kur'an İfadelerinde Zıt Anlamlılık Ezzâd**, İstanbul: İfav Yayınları, 2018.

Askalanî, İbni Hacer, **Fethu'l-Bari Şerhu Sahihî'l-Buhari**, Riyad: Dâru's-Selam, 2000.

Askalanî, İbni Hacer, **Nuhbetu'l-Fiker fi Mustalahi Ehli'l-Asar**, Beyrut: Dâru'l-İbni Hazm, 2006.

Askerî, Ebu Hilal, **el-Furuku'l-Lugaviyye**, Kahire: Dâru'l-İlm ve's-Sekafe, 1997.

Askerî, Ebu Hilal, **el-Vücûh ve'n-Nezair**, Kahire: Mektebetu's-Sekafeti'd-Diniyye, 2007.

Asmaî, Ebu Said Abdulmelik b. Kureyb, **Kitabu'l-Ezzâd**, Beyrut: Matbaatu'l-Katulikiyye, 1912.

- Atar, Fahrettin, "Töhmet", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012.
- Atay, Hüseyin, **Kur'an Türkçe Çeviri**, Ankara: Pozitif Matbaacılık, 2013.
- Ateş, Süleyman, **Kur'an-ı Kerim'in Yüce Meâli**, Ankara: Hayat Yayın Grubu, 2019.
- Aynî, Ebu Muhammed Bedruddin Mahmut b. Ahmet b. Musa b. Ahmet, **Umdetu'l-Kari Şerhu Sahihi'l-Buharî**, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- Bağcı, Hacı Musa, **Beşer Olarak Hz. Peygamber**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Bayraklı, Bayraktar, **Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Meâli**, İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2007.
- Beğavî, Ebu Muhammed Muhyissünne el-Huseyn b. Mes'ud b. Muhammed el-Ferra, **Mealimu't-Tenzil**, Riyad: Dâru't-Tayyibe.
- Beroje, Sahip, "Zanni Bilginin Mahiyeti, Dindeki Yeri ve Önemi", **e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar**, Cilt 19, Sayı 12, 2017.
- Cerrahoğlu, İsmail, **Tefsir Usûlü**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.
- Cevherî, İsmail b. Hammad, **es-Sıhah Tacu'l-Lugati ve Sıhahu'l-Arabiyye**, Beyrut: Dâru'l-İlm Li'l-Melayin, 1990.
- Cürcanî, Seyyid Şerif, **et-Tarifât**, Kahire: Dâr Fazile.
- Çağrıçı, Mustafa, "Zan", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013.
- Çelebi, Kâtip, **Keşfu'z-Zûnun**, Beyrut: Dâr İhya.
- Çelebi, Muharrem, "Ezdâd", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995.
- Çörtü, Mustafa Meral, **Arapça Dilbilgisi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2012.
- Dakiki Nahvî, Süleyman b. Cenin, **İttifaku'l-Mebani ve İftiraku'l-Meani**, Ürdün: Dâru'l-Ammar, 1985.

- Dameġanî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed, **el-Vücûh ve'n-Nezair li Elfazi Kitâbillâhi'l-Aziz**, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Demir, Osman, "Yakîn", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013.
- Devellioġlu, Ferit, **Lugat**, Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları, 2010.
- Durusoy, Ali, "Vehim", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012.
- Ebu Bekir er-Razî, Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriya, **el-Muhtar fi Sihahi'l-Luga**, Kahire: Matbaatu'l-İstikame, 1934.
- Ebu Zehra, Muhammed, **Mâlik Hayatuhu ve Asruhu**, Dâru'l-Fikri'l-Arabi, 1952.
- Ebu Zîne, Yahya "Abdulahâdi, Menhecu'l-Kat' ve'z-Zan fi Usûlü'l-Fıkh", (**Risaletu Macestir**), Gazze: Külliyyetü's-Şeria ve'l-Hukuk, 2010.
- Efendi, Hasirizâde, Ali, **en-Nuru'l-Furkan fi Şerhi Lugati'l-Kur'an**, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Efendi, Mütercim Asım, **Kâmusû'l-Muhit Tercümesi**, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Enbarî, Ebu Bekir Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed, **Şerhu'l-Kesaid es-Seb'a et-Tıvali'l-Cahiliyyat**, Kahire: Dâru'l-Maarif, 2008.
- Enbarî, Ebu Bekir Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed, **Kitabu'l-Ezdâd**, Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 1987.
- Ebu Hayyan el-Endelüsî, Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyan, **Bahru'l-Muhit**, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Ertürk, Mustafa, "Haber-i Vahid", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.
- Ezherî, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmet, **Tehzibu'l-Luga**, Kahire: Daru'l-Mısriyye, 1963.
- Fahredden er-Razî, Ebu Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, **Mefatihü'l-Gayb**, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.

- Fahredden er-Razî, Ebu Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, **Esasu't-Takdis**, İskenderiyye: Mektebetu'l-Kulliyeti'l-Ezheriyye, 2001.
- Fahredden er-Razî, Ebu Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, **el-Mahsul fi İlmi'l-Usûlü'l-Fıkh**, Müessesetü'r-Risale.
- Ferahidî, Ebu Abdirrahman el-Halil b. Ahmet, **Kitabu'l-Ayn**, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Feyyumî, Ebu'l-Abbas Ahmet b. Muhammed b. Ali, **el-Misbahu'l-Munir**, Beyrut: Mektebetu'l-Lübnan, 1987.
- Firuzabadî, Ebu Tahir Mecduddin Muhammed b. Yakup b. Muhammed, **Kamusu'l-Muhit**, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2005.
- Firuzabadî, Ebu Tahir Mecduddin Muhammed b. Yakup b. Muhammed, **Besair Zevi't-Temyiz fi Letaifi'l-Kitabi'l-Aziz**, Beyrut: Mektebetu'l-İlmiyye.
- Gazalî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmet, **el-Mustasfa min İlmi'l Usûl**, (Tahkik; Hamza b. Züheyr Hafız), el-Camiatu'l-İslamiyye, Medine.
- Gazalî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmet, **Felsefenin Temel İlkeleri** (Çev; Cemaleddin Erdemci), Ankara: Vadi Yayınları, 2002.
- Gezgin, Ali Galip, **Tefsirde Semantik Metod**, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.
- Günay, Hacı Mehmet, "Şüphe", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.
- Gündüzöz, Soner, **Arapçanın Söz Varlığı**, Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Güven, Şahin, **Kur'an'ın Anlaşılması ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu**, İstanbul: Denge Yayınları, 2005.
- Hattabî, Ebu Süleyman Hamd (Ahmet) b. Muhammed b. İbrahim, **Mealimu's-Sünen**, Halep: Matbaatu'l-İlmiyye, 1933.
- Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrıcı, vd., **Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

- Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrırcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, **Kur'an-ı Kerim Meâli** (Diyanet İşleri Başkanlığı), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Hüseyin, Gassan Aziz, **Varaka b. Nevfel Mübeşşiru'r-Rasûl Asruhu ve Hayatuhu ve Şi'ruh**, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002.
- İbni Âşûr, Muhammed Fazıl b. Muhammed et-Tahir, **et-Tahrir ve't-Tenvîr**, Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1984.
- İbni Atiyye el-Endelusî, Ebu Muhammed Abdulhak b. Galib b. Abdirrahman el-Gırnatî, **Muharreru'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz**, Beyrut: Dâru'l-Hayr, 2007.
- İbni Bâcî, Ebu Velid Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tucibî, **İhkâmu'l-Fusul fi Ahkâmi'l-Uşûl**, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1985.
- İbni Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaluddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdadî, **Nuzhetu'l-A'yun en-Nevazir fi İlmi'l-Vucûh ve'n-Nevazîr**, Irak: Müessesetü'r-Risale, 1987.
- İbni Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaluddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdadî, **Zadu'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir**, Beyrut: Mektebetu'l-İslami, 1984.
- İbni Düreyd, Ebu Bekir Muhammed b. el-Hasan b. Düreyd el-Ezdî, el-Basrî, **Cemheretu'l-Luga**, Beyrut: Daru'l-İlm Li'l-Melayin, 1987.
- İbni Faris, Ebu'l-Huseyn Ahmet b. Faris Zekeriya b. Muhammed er-Razî el-Kazvinî el-Hemedanî, **Mu'cemu Mekayisu'l-Luga**, İskenderiyye: Daru'l-Fikr, 1979.
- İbni Faris, Ebu'l-Huseyn Ahmet b. Faris Zekeriya b. Muhammed er-Razî el-Kazvinî el-Hemedanî, **Mücmelu'l-Luga**, Cumhuriyetu'l-İrakiyye: Müessesetü'r-Risale, 1986.
- İbni Faris, Ebu'l-Huseyn Ahmet b. Faris Zekeriya b. Muhammed er-Razî el-Kazvinî el-Hemedanî, **es-Sahibu fi Fıkhî'l-Lugati'l-Arabiyya ve Mesaliha ve Suneni'lArab fi Kelamiha**, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- İbni Kesir, Ebu'l-Fida, **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim**, Kahire, 2000.
- İbni Kudâme, Ebu Muhammed Muvaffakuddin Ahmet b. Muhammed b. Kudame el-Makdisî, **Ravzatu'n-Nazır ve Cennetu'l-Munazır fi Usûlü'l-Fıkh**, Beyrut: Müessesetü'r-Riyan, 1998.

- İbni Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, **Te'vilu Müşkili'l-Kur'an**, Kahire: Mektebetu'l-İlmiyye, 1973.
- İbni Manzur, Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrerem b. Ali b. Ahmet el-Ensarî er-Rüveyfî, **Lisanu'l-Arab**, Kahire: Daru'l-Maarif.
- İbni Sikkit, Ebu Yusuf Yakup b. İshak, **Kitabu'l-Ezdâd**, Beyrut: Mektebetu'l-Katulikiyye, 1912.
- İbrahim Mustafa, Ahmet Hasan Zeyyat, Hamit Abdulkadir, Muhammed Ali Neccar, **Mu'cemu'l-Vasit**, Kahire: Mektebetu's-şuruki'd-Devliyye, 2004.
- Izutsu, Toshihiko, **Kur'an'da Tanrı ve İnsan**, İstanbul: Pınar Yayınları, 2018.
- Kara, Mustafa, "Kur'an'da Zan Kavramı", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** Cilt 10, Sayı 19, 2011.
- Karaalp, Cahit, "Türkçe Meâllerde Kavram Çevirileri Sorunu "Salat" Kavramı Örneği", **(Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, 2017.
- Karagöz, Mustafa, "Vücûh ve Nezairin Terimleşme Süreci -Nezair'in Eş anlamlı Olarak Tanımlanması Sorunu", **Bilimname**, Cilt 1, Sayı14, 2008.
- Kasımî, Muhammed Cemaluddin b. Muhammed Said b. Kasım ed-Dımeşkî, **Kavaidu't-Tahdis min Fununi'l-Mustalahi'l-Hadis**, Dımeşk: Müessesetü'r-Risale, 2003.
- Kayrevânî, Ebu Ali b. Hasan er-Reşik, **el-Umde fi Mehasini's-Şi'ri ve Adâbihi ve Nakdihi**, Suriye: Dâru'l-Cıl, 1981.
- Kefevî, Ebu'l-Beka, **el-Külliyat**, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1998.
- Koçkuzu, Ali Osman, **Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri**, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Koçyiğit, Talat, **Hadis Usûlü**, Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Koçyiğit, Talat, **Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâlisi**, Konya: Hüner Yayınları.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmet, **el-Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an**, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006.
- Kutluer, İlhan, "İlim", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

- Kutrub, Ebu Ali Kutrub Muhammed b. el-Müstenir b. Ahmet, **Kitabu'l-Ezdâd**, Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1984.
- Lugavî, Ebu Tayyip, **Kitabu'l-Ezdâd fi Kelami'l-Arab**, Dimeşk: Dâr Talas, 1996.
- Makdisî, Ahmet b. Hüseyin b. Hasen er-Remlî, **Şerhu Suneni Ebu Davud li İbni Reslan**, Dâru'l-Fellah, 2016.
- Maksudoğlu, Mehmet, **Arapça Dilbilgisi**, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Maturidî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Maturidî es-Semerkandî, **Te'vilatu Ehli's-Sünne**, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Mehmet Yaşar Kandemir, Halit Zavalı, Halit Şimşek, **Ayet ve Hadislerle Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meâli**, İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Mekki b. Ebi Talip, Ebu Muhammed Mekki b. Ebi Talip Hammuş b. Muhammed el-Kaysî, **Tefsiru'l-Hidaye ila Buluği'n-Nihaye**, Dâru'l-Ammar, 2007.
- Mevdudî, Ebu'l-Âla, **Tefhimu'l-Kur'an**, İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Mubarekfürî, Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim, **Tuhfetu'l-Ahvezi Şerhu Camii't-Tirmizî**, Kahire: Dâru'l-Fikr, 1967.
- Muhtar, Cemal, "Antera", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991.
- Mukatil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen Mukatil b. Süleyman b. Beşir el-Ezdî el-Belhî, **el-Eşbah ve'n-Nezair fi'l-Kur'ani'l-Kerim**, Kahire: Dâru'l-Ğarib, 2001.
- Mukatil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen Mukatil b. Süleyman b. Beşir el-Ezdî el-Belhî, **Tefsiru Mukatil b. Süleyman**, Beyrut: Müessesetu't-Tarihi'l-Arabiyye, 2002.
- Musa, Harun b., **el-Vücûh ve'n-Nezair fi'l-Kur'ani'l-Kerim**, Bağdat: Dâru'l-Hürriyye, 1989.
- Mutarrizî, Ebu'l-Feth Burhanuddin Nasır b. Abdisseyid b. Ali el-Harizmî, **el-Muğrib fi Tertibi'l-Mu'rib**, Halep: Mektebetu'l-Esame, 1979.
- Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümalî, **Ma ittefeka Lafzuh ve İhtelefe Me'nah mine'l-Kur'ani'l-Mecid**, Kuveyt, 1988.

- Müneccid, Selahaddin Abdullah, **el-İştiraku'l-Lafzi fi'l-Kur'ani'l-Kerim**, Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1999.
- Nevevî, Ebu Zekeriya Yahya b. Şeref b. Müri, **el-Minhac fi Şerhi Sahihi Muslim**, Beytu'l-Efkâri'd-Devliyye, 2000.
- Nisaburî, Ebu Abdurrahman İsmail b. Ahmed, **Vücûh Kur'ani'l-Kerim**, Dımeşk: Dâru's-Seka, 1996.
- Nureddin es-Sabunî, Ebu Muhammed Nuruddin Ahmet b. Mahmut b. ebi Bekir el-Buharî, **el-Kifaye fi'l-Hidaye**, Lübnan: Dâru'l-İbni Hazm, 2014.
- Nurettin Ceviz, Kenan Demirayak, Nevzat H. Yanık, **Yedi Askı Arap Edebiyatının Harikaları**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Okumuş, Mesut, "Kur'an Yorumunda Çokanlamlı Lafızlara Yaklaşımlar", **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 3, 2003.
- Okuyan, Mehmet, **Kur'an-ı Kerîm de Çok Anlamlılık**, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2018.
- Ömer, Ahmet Muhtar, **İlmu'd-Delale**, Kahire: Ilmu'l-Kutub, 1998.
- Öztürk, Mustafa, **Kur'an-ı Kerim Meâli Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri**, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Paçacı, Mehmet, **Kur'an'a Giriş**, İstanbul: İsam Yayınları, 2013.
- Rağıb el-İsfahanî, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal, **el-Müfredat Elfazi'l-Kur'an**, Beyrut: Dâru's-Samiye, 2009.
- Rawashdeh, Ziyad, "Kur'an'da İlim Kavramı", **(Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, İstanbul Üniversitesi SBE, 2010.
- Sabunî, Muhammed Ali, **Safvetü't-Tefasir**, Kahire: Dâru's-Sabuni.
- Sa'lebî, Ebu İshak Ahmet b. Muhammed b. İbrahim, **el-Keşf ve'l-Beyan**, Beyrut: Dâru'l-Hayati'l-Turasi'l-Arabi, 2002.
- Sarı, Mevlüt, **el-Mevarid**, Bahar Yayınları.
- Semanî, Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdilcebbar et-Temimî el-Mervezî es-Sem'anî, **Tefsiru'l-Kur'an**, Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.

- Semerkandî, Ebu Leys İmamı'l-Huda Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, **Tefsiru Semerkandî**, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Serahsî, Ebu Bekir Şemsu'l-Eimme Muhammed b. Ebi Sehl Ahmed, **el-Usûl**, (tahk; Ebu'l-Vefa el-Afganî), Hindistan.
- Sibaî, Mustafa, **Sünnet ve İslam hukukundaki Yeri**, İstanbul: Beka Yayıncılık, 2018.
- Sicistanî, Ebu Hatim Sehl b. Muhammed b. Osman b. Kasım el-Cüşemî, **Kitabu'l-Ezdâd**, Beyrut: Mektebetu'l-Katulikiyye, 1912.
- Suyutî, Ebu'l-Fazl Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, **el-Muzhir fi Ulumi'l-Lugati ve Envaiha**, Beyrut: Mektebetu'l-Arabiyye, 1982.
- Suyutî, Ebu'l-Fazl Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, **el-İtkan fi Ulûmi'il-Kur'an**, Memleketu's-Suudiyeti'l-Arabiyye, 1967.
- Suyutî, Ebu'l-Fazl Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, **Mu'tereku'l-Akran fi İ'cazi'l-Kur'an**, Dâru'l-Fikri'l-Arabi, 1972.
- Şaban, Zekiyuddin, **İslam Hukuk İlminin Esasları** (Çev; İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015.
- Şahin, Hüseyin, "Kelamcılara Göre Delil ve Delil Türleri" **Kelam Araştırmaları**, Cilt 13, Sayı 1, 2015.
- Şatıbî, Ebu İshak İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnatî, **el-Muvafakat**, Memleketu's-Suudiyeti'l-Arabiyye: Dâru'l-İbni Affan, 1997.
- Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, **Kelam**, Konya: Tekin Kitapevi, 2019.
- Şevkanî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ali b. Muhammed, **Fethu'l-Kadir**, Dâru'l-Vefa, 1994.
- Şevkânî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ali b. Muhammed, **İrşadu'l-Fuhul**, Riyad: Dâru'l-Fazile, 2000.
- Şimşek, Mehmet Sait, **Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri**, İstanbul: Beyan Yayınları, 2010.
- Şirazî, Ebu İshak Cemaluddin İbrahim b. Ali b. Yusuf, **el-Luma fi Usûlü'l-Fıkh**, Dâru'l-Katani, 2013.

- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid el-Amülî el-Bağdadî, **Camîu'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an**, Kahire: Dâru'l-Hicr, 2001.
- Tabersî, Ebu Ali Eminüddin el-Fazl b. el-Hasan b. el-Fazl, **Mecmuu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an**, Beyrut: Dâru'l-Ulûm, 2005.
- Tahanevî, Muhammed A'la b. Ali b. Muhammed Hamid b. Muhammed Sabir el-Ömerî el-Farukî, **Keşşafu'l-Istilahati'l-Fûnun ve'l-Ulûm**, Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1996.
- Tirmizi, Hakim, **Tahsilu Nezairi'l-Kur'an**, Matbaatu's-Saade, 1969.
- Tülücü, Süleyman, "Muallakat", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.
- Türkmen, Sabri, "Arapçada Çokanlamlılık ve Kur'an-ı Kerim (Kur'an Özel Sayısı)", **Diyanet İlmî Dergi**, Ankara, 2012.
- Ulvi Murat Kılavuz, Ahmet Saim kılavuz, **Kelama Giriş**, Ankara: İsam Yayınları, 2017.
- Ünal, İsmail Hakkı, **İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Yahya b. Sellam, Ebu Zekriyya Yahya b. Sellam b. Ebi Sa'lebe et-Teymî **et-Tesarif**, Umman: Dâru'l-Vataniyye, 2008.
- Yaldızlı, Hasan, "Vücuuh ve Nezair Hakkında Yapılan Tanımlara Dair bir Değerlendirme", **İslam Araştırmaları Dergisi**, Cilt 31, 2017.
- Yasdıman, Necla, **Adım Adım Kur'an Dili**, İzmir: Cemre Kitap Yayın Dağıtım, 2012.
- Yeğın, Abdullah, **Yeni Lugat**, Yeni Asya Yayınları.
- Yıgın, Adem, **Klasik Fıkıh Üsûlünde Bilgi Anlayışı (Yayımlanmamış Doktora Tezi)**, Marmara Üniversitesi: SBE, 2013.
- Yıldırım, Mustafa, **Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli**, İzmir: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Harizmî, **el-Keşşaf an Hakaiki Gevamidi't-tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vucuhi't-Te'vil**, Riyad: Mektebetu'l-Arabiyye, 1998.

Zemaşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Harizmî, **Esasu'l-Belaĝa**, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Zebidî, Ebu'l-Feyz Muhammed el-Murteza b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzak el-Bilgramî el-Huseynî, **Tacu'l-Arus min Cevahiri'l-Kamûs**, Kuveyt: Turasu'l-Arabi, 2001.

Zehebî, Ebu Abdillâh Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, **et-Tefsir ve'l-Mufessirun**, Kahire: Mektebetu'l-Vehbe.

Zerkeşî, Ebu Abdillâh Bedruddin Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh et-Türkî el Mısrî, **el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'an**, Kahire: Dâru't-Turas, 1984.

Zerunî, Ebu Abdillâh Ahmed, **Şerhu Muaallât'i-Seb'**, Beyrut: Dâru'l-Alemiyye, 1992.

Zuhayli, Vehbe, **Tefsiru'l-Münir**, Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 2009.